

บทที่ 3

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่

จากบทที่ 2 จะทำให้เราได้ภาพการอธิบายแบบต่าง ๆ ในปรัชญาประวัติศาสตร์ และข้อวิจารณ์ต่าง ๆ ที่มีต่อแบบการอธิบายนั้น ๆ รวมทั้งตัวอย่างประกอบที่ผู้วิจัยได้ยกมาจากงานประวัติศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์ไทย

ความในบทนี้ จะเป็นการวางพื้นฐานที่สำคัญในการวิเคราะห์แบบการอธิบาย ในปรัชญาประวัติศาสตร์ ของ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งจะกล่าวถึงการศึกษาลักษณะการอธิบายในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของพระองค์ และ เพื่อที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์นิพนธ์ของพระองค์จึงต้องทำการศึกษาลักษณะที่เรียกว่า "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่" ที่มีกำเนิดมาจากการบุกเบิกของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การศึกษานี้จะใช้วิธีการในการศึกษา (approach) ที่มีการใช้ในการวิเคราะห์วรรณคดี ซึ่งก็คือ การพิจารณา "เค้าโครงเรื่อง" (plot) หรือกล่าวโดยสรุปได้ว่า เป็นการศึกษา เค้าโครงเรื่องในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ความเข้าใจในเรื่องประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ และเค้าโครงเรื่องที่ศึกษาในตอนต้น จะทำให้เข้าใจฐานะ และความสำคัญของแบบการอธิบายในพระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งในกระบวนการนี้ นอกจากจะทำให้เข้าใจถึงลักษณะ และผลที่ติดตามมาของแบบการอธิบายที่พระองค์ทรงใช้แล้ว ยังจะทำให้เข้าใจถึงพัฒนาการของแบบการอธิบายนั้น ๆ ด้วย

ดังนั้น การนำเสนอเพื่อให้สอดคล้องกับกระบวนการวิเคราะห์ข้างต้น จึงจะให้ขั้นตอนแรกเป็นความในบทที่ 3 และ ขั้นตอนหลังเป็นความในบทที่ 4

3.1 ประวัติศาสตร์: การวิเคราะห์ 'ความสมจริง'

อนุดิจากการฟังการถกเถียงในวงการประวัติศาสตร์ของไทย ผู้วิจัยได้รับทราบประเด็นบางอย่าง (ในทัศนะของผู้วิจัย) ที่ให้ความรู้สึกแปลก เช่น การแยกปรัชญาประวัติศาสตร์ออกจากประวัติศาสตร์ และไม่เพียงแต่แยกได้เท่านั้น ยัง (กล่าวอ้างว่า)

สามารถเขียนประวัติศาสตร์ที่แท้จริง โดยตัดปรัชญาประวัติศาสตร์ออกไป และถือว่าการอาศัยปรัชญาประวัติศาสตร์ เป็นการตีกรอบทางความคิด เป็นการจับข้อมูลยัดใส่กรอบที่ตั้งไว้แล้ว

ผู้วิจัยมิได้ต้องการปฏิเสธว่า ข้อพึงระวังที่นักประวัติศาสตร์บางคนได้กล่าวไว้นั้น เป็นสิ่งที่ไม่มีความจริง เพียงแต่ต้องการชี้ให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ว่า สิ่งนี้นักประวัติศาสตร์กลุ่มนี้ กล่าวอ้างว่า สามารถจะกระทำได้นั้น ในทางทฤษฎีแล้ว เป็นสิ่งที่กระทำไม่ได้ และในทางปฏิบัติ ก็มีได้เคยมีการกระทำเช่นที่กล่าว

ถ้าประวัติศาสตร์ได้รับการเน้นแนวความคิด ในความหมายที่นักประวัติศาสตร์ต้องการ (ประวัติศาสตร์ที่แท้จริง) ซึ่งมีใช่เป็นเพียงการบอกเล่าเรื่อง (tell a story) ในอดีต การเขียนประวัติศาสตร์ต้องเป็นการสร้างโดยอาศัยทฤษฎี (theoretical reconstruction) ทั้งสิ้น แต่การใช้ทฤษฎีนั้น อาจจะไม่แสดงออกหรือไม่แสดงออกโดยตรง และ อาจจะไม่รู้ตัวหรือไม่รู้ตัว เพราะต้องมีการใช้ตรรกวิทยา (ในความหมายกว้าง ๆ) ยกเว้นแต่กรณีที่ คอลลิงวูด เรียกว่า ประวัติศาสตร์แบบกรรไกรและแปะ (scissors and paste) (1946: 251 - 261) ซึ่งถ้าเป็นแบบนี้ ก็คงจะยากที่นักประวัติศาสตร์จะยอมรับมันในฐานะ "ประวัติศาสตร์ที่แท้จริง" ได้

หากกล่าวจากแง่มุมของญาณวิทยาแล้ว ผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า ข้อเท็จจริงมิได้มีอยู่ให้เราไปค้นพบ หากแต่เป็นการค้นหาภายใต้ "ทฤษฎี" "โลกทัศน์" หรือ "ความสนใจ" ของผู้สืบค้น กล่าวอีกความหมายหนึ่งก็คือ ข้อเท็จจริงเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น หรือถูกกำกับโดยทฤษฎีที่แน่นอนอันหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพราะ การสังเกตเพื่อค้นหาข้อเท็จจริงเป็นสิ่งที่ถูกกำกับด้วยทฤษฎี (theory laden) เสมอ เช่น การทดลองครั้งหนึ่งของปอปเปอร์ ในช่วงโมงบรรยายต่อนักเรียนฟิลิปลส์ที่กรุงเวียนนา โดยเขากล่าวว่า "หยิบดินสอและกระดาษขึ้นมา และก็สังเกตอย่างระมัดระวัง จากนั้นก็จดทุกอย่างที่สังเกตได้" ทันใดนั้นเอง เหล่านักเรียนฟิลิปลส์ก็ถามขึ้นว่า อะไรเล่าคือสิ่งที่ปอปเปอร์ต้องการให้พวกเขาสังเกต ดังนั้นการสั่งให้ "สังเกต" ลอย ๆ เป็นความไร้สาระที่เห็นได้ชัดเจน ทั้งนี้ก็เพราะ การสังเกตมักจะมีลักษณะการเลือกสรร มันต้องการสิ่งที่ถูกเลือก (ให้สังเกต) ภาระกิจที่แน่นอน ความสนใจ ทักษะ และปัญหาอันเฉพาะเจาะจง ปอปเปอร์ได้อธิบายต่อไปอีกว่า รายละเอียดต่าง ๆ เหล่านี้เป็นการสมมติถึงการดำรงอยู่ล่วงหน้าของภาษาที่มีลักษณะเชิงบรรยาย ข้อความ พร้อมกับคำศัพท์ที่บ่งบอกถึงคุณสมบัติ ซึ่งนั่นก็คือ มันสมมติถึงการดำรงอยู่ล่วงหน้าของความคล้ายเหมือน (similarity) และลักษณะการจัดแบ่งหมวดหมู่ (classification) ซึ่งก็เท่ากับว่า ในด้านกลับของมันได้สมมติถึงการดำรงอยู่ล่วงหน้าของทักษะ

และ สิ่งที่เป็นปัญหา (1963: 46 - 47) ดังนั้น การสังเกตแบบบริสุทธิ์ (pure observation) เพื่อจะให้ ได้รายละเอียดที่ถูกต้องอย่างแท้จริงนั้น เป็นเรื่องที่ไร้สาระ

ข้อสรุปของเราจากการศึกษาวิเคราะห์ของปอปเปอร์ สามารถสืบสาวต่อไปได้ถึงที่มาของ ทศณะ และ สิ่งที่เป็นปัญหาว่ามาจากไหน นั่นก็คือ ในการศึกษาวิเคราะห์ประวัติวิทยาศาสตร์ ของ ฟายอาร์เบนด์ เขาได้ให้ข้อสรุปว่า ในที่สุด (เราจะพบว่า) ประวัติวิทยาศาสตร์ มิใช่เพียงประกอบด้วยข้อสรุปที่ได้จากข้อมูล มันยังได้บรรจุเอาแนวความคิดต่าง ๆ การตีความหมายข้อมูล ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากความขัดแย้งในการตีความ ข้อบกพร่อง และอื่น ๆ อีก หากวิเคราะห์ลงไปมากขึ้น เราจะพบกระทั่งว่าวิทยาศาสตร์นั้นมิได้มีเพียง "ข้อมูลเปล่า" แม้แต่น้อย ทว่าเป็นข้อมูลที่เมื่อเข้ามาสู่ความรู้ของเรา มันก็ถูกศึกษา (มอง) ด้วยทศณะอันแน่นอันทันหนึ่ง และด้วยเหตุเช่นนี้ ข้อมูลเหล่านี้จึงมีลักษณะเป็นการตีความในความคิด (ideational) โดยจำเป็น (Feyerabend 1975: 19) ถ้าเป็นเช่นนั้น ข้อมูลทั้งหลายก็เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นโดยอาศัยอุดมการณ์ (ideology) ซึ่งถ้าเป็นในกรณีที่หลายทฤษฎีอยู่ในมิติของเวลา ข้อมูลจะถูกสร้างขึ้นด้วยทฤษฎี (หรืออุดมการณ์) อันเก่าที่เป็นที่ยอมรับกันอยู่ และด้วยเหตุนี้ การไม่ลงรอยกันของข้อมูลและทฤษฎีก็อาจจะเป็นข้อพิสูจน์ถึงความก้าวหน้าในการศึกษาเรื่องนั้น ๆ (p. 55) นั่นก็คือ การมีกรอบทฤษฎีและการใช้อย่างระมัดระวัง สังเกตการตกห่างของทฤษฎี และข้อเท็จจริง (ผู้วิจัยเลือกใช้ fact = ข้อเท็จจริงที่ถูกกำกับด้วยทฤษฎี และ data = ข้อมูลเปล่า) และกลับมาปรับแก้กรอบทฤษฎีต่างหาก ที่เป็นลักษณะแห่งความก้าวหน้า มิใช่เป็นการเข้าใจแบบสามัญสำนึกว่า การรับรู้ที่ดีต้อง "ไม่มีกรอบทฤษฎี"

ผู้วิจัยคิดว่า ประวัติศาสตร์ (ในความหมายที่มีใช้ประวัติมนุษย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน) ก็มิได้มีลักษณะพิเศษ ที่ทำให้มันแตกต่างออกไปจาก "วิทยาศาสตร์" และจะส่งผลให้มันแตกต่างไปจากข้อสรุปของฟายอาร์เบนด์ นั่นก็คือ นักประวัติศาสตร์เลือกใช้กรอบทฤษฎีประวัติศาสตร์ในการทำงาน ซึ่งก็แน่นอนว่า คำว่า "เลือก" นี้จะใช้ได้เฉพาะกับคนที่รู้เท่าทันกระบวนการทำงาน จึงมีสิทธิ์ที่จะเลือกกรอบทฤษฎีที่คิดว่าเหมาะสมที่สุดในการทำงาน แต่ "เลือก" จะไร้ความหมายไปในทันที เมื่อนักประวัติศาสตร์นั้น ไม่รู้ว่าตัวเองมีสิทธิ์ที่จะเลือกใช้กรอบทฤษฎีได้ และกลับมีความเชื่อว่า ไม่ควรมี ทว่าในความเป็นจริงแล้ว มันได้เป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม ในกรณีนี้อาจสรุปได้ว่า เขาถูกกำหนดโดยสามัญสำนึกซึ่งมักจะทำให้ถูกเรียกขานว่า นักประวัติศาสตร์แนวพรรณานานิยม (narrativist) (คนกลุ่มนี้คิดว่า ตน "มี" การสังเกต และบันทึก โดยปราศจาก "กรอบทฤษฎี" แต่พวกเขาลืมไปว่า การมี "ทศณะ" ในการทำสังเกต ก็เป็นการตีกรอบแล้ว)

ในประเด็นนี้ เซอร์ ยอร์ช คลาร์ก ได้กล่าวไว้ในบทนำทั่วไปของหนังสือชุด ชื่อ The Cambridge Modern History ว่า งานของนักประวัติศาสตร์เป็นกิจกรรมอันต่อเนื่องของการตัดสินใจ ซึ่งทำให้เขาเรียกมันว่า "ศาสตร์แห่งคุณค่า" (science of values) (Clark 1957: XXXIV) ส่วนกิจกรรมที่เป็นลักษณะของการเลือกสรรนั้น เซอร์ ยอร์ช ได้ให้บรรดาอธิบายไว้ตอนหนึ่งว่า เขาจะต้องย่อหลักการต่าง ๆ ที่ปะปนกันจำนวนมหาศาล และต้องใช้เครื่องมือในการแยกสิ่งที่เกี่ยวข้อง เมื่อเทียบกับเป้าหมายของเขาออกจากสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้อง นั่นก็คือ เขาต้องสามารถที่จะกรองเอาหลักฐาน เพื่อที่ว่าเมื่อเขาได้พบข้อพิสูจน์ที่เพียงพอ หรือ ข้อพิสูจน์ที่ใช้ได้ดีที่สุด ที่มีต่อข้อสรุปนั้นแล้ว เขาก็จะสามารถที่จะละทิ้งหลักฐานส่วนที่เหลือทั้งหมดในฐานะที่เป็นส่วนเกิน เขามีเป้าหมายที่จะสกัดจากแต่ละสิ่ง เพื่อที่จะหาบางสิ่ง และเฉพาะสิ่งนั้นเท่านั้น ที่ลำพังตัวของมันเองจะให้ความรู้แก่หัวข้อของเขาที่เขาค้นคว้าอยู่ (P. XXI) ในความหมายนี้ มันจึงไม่สามารถปราศจากกลิ่นอายของลักษณะส่วนบุคคลของผู้เขียนได้ นั่นก็คือ การตีความหลักฐานทั้งปวง ต้องวางอยู่บนการคัดเลือกหลักฐาน และเมื่อไรก็ตามที่มีการคัดเลือกหลักฐานที่จะใช้ ไม่ว่าจะไปโดยบังเอิญ หรือ โดยจงใจก็ตาม การคัดเลือกก็มิได้ควบคุมการตีความทุกรูปแบบที่เป็นไปได้ (P. XXII)

ข้อเตือนใจของ คลาร์ก นี้ ดูเหมือนนักประวัติศาสตร์ไทยมิได้ให้ความสนใจเท่าที่ควร โดยเฉพาะ ผลของการเลือกสรรที่ทำให้ประวัติศาสตร์ มีองค์ประกอบที่สำคัญอันหนึ่งในความรู้ของนักประวัติศาสตร์ ก็คือ อวิชชาของนักประวัติศาสตร์ นั้นเอง (P. XXVI)

ปัญหาที่ว่า ทำไมเชื่อสามัญสำนึกจึงผิดนี้ ผู้วิจัยคิดว่า สำหรับผู้ที่สนใจปรัชญาบ้างก็น่าจะพอเข้าใจ เพราะ "สามัญสำนึก" มีลักษณะบังเอิญ จึงทำให้มันมีลักษณะเป็นอัตวิสัย (subjective) และหากทุกคนมีสิทธิ์ที่จะเชื่อตามอัตวิสัยแห่งตนแล้ว ประวัติศาสตร์ก็เป็นสิ่งที่ไร้ความหมาย เพราะมันจะเป็นอะไรก็ได้ที่นักประวัติศาสตร์อยากจะให้มันเป็น ซึ่งนั่นก็คือ มันมิได้เป็นอะไรเลย

เมื่อประวัติศาสตร์ ถูกกำกับโดยทฤษฎีประวัติศาสตร์ เช่นเดียวกับวิทยาศาสตร์ถูกกำกับด้วยทฤษฎีวิทยาศาสตร์ สิ่งที่กำหนดทั้งทฤษฎีวิทยาศาสตร์และประวัติศาสตร์ คือ ญาณวิทยา หรือบางครั้งเราเรียกว่า ปรัชญาวิทยาศาสตร์ และ ปรัชญาประวัติศาสตร์ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงทางญาณวิทยาที่มีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงในวิทยาศาสตร์ หรือที่ชอัมสคูน เรียกว่า การปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์ (scientific revolution) ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อมโนทัศน์ต่าง ๆ ดังที่เรียกว่า การปฏิวัติกระบวนทัศน์ (paradigmatic revolution) ซึ่งทำให้แนวความคิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาภายหลังนั้น เป็นแนวความ

คิดใหม่ ที่ขาดตอนกับแนวความคิดเดิม คุณ ได้อธิบายว่าแนวความคิดใหม่นี้เป็นผลจากการปฏิวัติดังกล่าวมา (Kuhn 1962: IX, 6, 111 - 135) โดยนัยยะดังนี้ ผู้วิจัยจึงสรุปว่าการเปลี่ยนแปลงในการเขียนประวัติศาสตร์ก็เกิดขึ้นในลักษณะการเดียวกัน คือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในภาวนวิทยา จะมีผลกระทบต่อ การเขียนประวัติศาสตร์ (หรือเรียกว่า ประวัติศาสตร์นิพนธ์) ด้วย

ในทัศนะของผู้วิจัย ค่อนข้างเห็นด้วยกับบทนำของฟิชเชอร์ (1971) ที่เขียนไว้ว่าประวัติศาสตร์ คือ ระเบียบวิธีการที่ว่าด้วยการแก้ปัญหา และ นักประวัติศาสตร์ คือบุคคลผู้ซึ่งตั้งคำถามอันไม่รู้จบ (open-ended question) เกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีต และ ตอบคำถามนั้นด้วยข้อเท็จจริงที่คัดเลือกแล้ว และ ถูกจัดเรียงในรูปแบบกระบวนทัศน์ที่อธิบาย (explanatory paradigm) ซึ่งมีรูปแบบที่แตกต่างกันมากมายหลายรูปแบบ อาทิเช่น การอาศัยลักษณะทั่วไปทางสถิติ แบบการพรรณนา แบบที่อธิบายด้วยความเป็นสาเหตุ แบบที่อาศัยแรงจูงใจ แบบองค์ประกอบการรวมเป็นกลุ่ม หรืออาจจะเป็นแบบการเปรียบเทียบ ทว่าการอธิบายประวัติศาสตร์มิได้อาศัยแบบใดแบบหนึ่งเท่านั้น แต่มันเป็นการใช้อย่างผสมผสาน ซึ่งจะออกมาในรูปแบบของการใช้อย่างสมเหตุสมผล (reasoned argument) (Fischer 1971: XV)

ฟิชเชอร์ได้อาศัยแนวความคิดของทอลมิน ที่ว่าไม่เพียงแต่ตรรกวิทยาต้องมีลักษณะเชิงประจักษ์ (empirical) มากขึ้นเท่านั้น แต่มันมีแนวโน้มอันเสี่ยงไม่ได้ที่ต้องมีลักษณะเชิงประจักษ์ด้วย การพัฒนาวิธีการที่ใหม่และดีขึ้นในการใช้เหตุผล มิใช่กระทำในตรรกวิทยา ทว่ากระทำในปริมณฑลของตัววิชานั้น ๆ (1958: 257 quoted in Fischer 1971: IX) แต่นักประวัติศาสตร์กลับมองว่า ตรรกวิทยาเป็นกีดกันของการเชื่อมต่อ และการใช้เหตุผลที่หลอกลวง มีสถานยุ่งเหยิงจนไว้วางใจไม่ได้ นักวิชาการจะนำมันออกมาใช้เมื่อเขาขาดข้อมูลที่จะใช้ แนวความคิดนี้จะพบได้ เช่น ความเห็นของ คราวิน (1965: 120) หรือ ปรินซ์ (1967: 119) ที่ว่า ผู้ใช้ตรรกวิทยาเป็น ผู้นิยมแมคเคียเวลลี ในงานเขียนประวัติศาสตร์ยุคหลัง

ฟิชเชอร์ได้ให้เกียรติคุณของงานสำคัญ ๆ ในยุคหลังแก่ นักภาวนวิทยา โดยเฉพาะสาขาปรัชญาประวัติศาสตร์ (analytical philosophy of history) และได้กล่าวไว้อีกว่า "นักประวัติศาสตร์ที่ปรารถนาจะเข้าใจธรรมชาติของงานของเขา จะต้องได้ศึกษาจากงานเขียนเหล่านี้อย่างมาก และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากหนังสือยอดเยี่ยมที่ออกมาใหม่ โดย อาเทอร์ ดันโต และ มอร์ตัน ไวท์" (Danto 1965; White 1965, quoted in Fischer 1971: XI) แต่การศึกษาในสาขาดังกล่าว ยังมีได้ถูกนำไปใช้

ประโยชน์ ทั้งนี้เพราะ ประการแรก นักปรัชญาประวัติศาสตร์มิได้มุ่งแก้ในระดับอัตถประโยชน์ ประการที่สอง กระบวนการศึกษายังเป็นเชิงประจักษ์ไม่มากพอ และสุดท้าย คัมภีร์แสงที่ใช้อยู่คงอยู่ในวงของนักญาณวิทยา

ทัศนะที่ตรงกันข้ามกับฟิสิกส์ และ ทอลมิน คงจะเป็น ฮอัมบล์ คูห์น ซึ่งได้บรรยายเรื่อง "ประวัติศาสตร์และปรัชญาวิทยาศาสตร์" เขาได้กล่าวถึงความแตกต่างกันของการฝึกฝน นักประวัติศาสตร์ให้เป็นนักประวัติศาสตร์ และนักปรัชญาให้เป็นนักปรัชญา กระบวนการอันนี้ชักนำไปสู่บุคคลสองประเภทนี้คิด มองปัญหา หาคำตอบที่ต่างกัน หรือเรียกว่า อยู่คนละกระบวนทัศน์ การทำสองอย่างพร้อม ๆ กันจะทำให้เกิดความเสียหาย เช่น ถ้าฝึกฝนนักเรียนให้ทำสองอย่างพร้อมกันก็จะเอาดีไม่ได้เลยสักอย่าง (Kuhn 1968: 1 - 6) แต่ก็เป็นดังผู้วิจัยกล่าวไว้แต่แรกว่า "ค่อนข้างเห็นด้วยกับฟิสิกส์" เพราะสิ่งที่ควรจะเป็นและสิ่งที่ คูห์น กล่าวนั้น เป็นคนละเรื่องกัน เป็นที่แน่นอนว่า เราคงมิได้ต้องการให้ คน ๆ หนึ่งเป็นทั้ง นักประวัติศาสตร์และนักปรัชญาไปพร้อม ๆ กัน แต่ให้เป็นการรู้ในลักษณะที่ว่าปรัชญาจะช่วยในการทำงานของนักประวัติศาสตร์ในทางอ้อม เช่น ชี้ให้เห็นปัญหา เปิดแง่มุมในการตั้งคำถามใหม่ ๆ เสนอวิธีการในการตรวจสอบข้อสรุปที่ได้มา เป็นต้น ประวัติศาสตร์จะทำให้ปรัชญาโดยเฉพาะปรัชญาประวัติศาสตร์ก้าวไปข้างหน้า เพราะทำให้ปรัชญาได้สัมผัสและรับรู้ปัญหาที่แท้จริงในการทำงานของนักประวัติศาสตร์ อาจจะต้องดูตัวอย่างได้จากการถกเถียงเรื่องอะไรได้เกิดขึ้น? และ ทำไมจึงเกิดเหตุการณ์เช่นนั้น? ของกลุ่มนักทฤษฎีที่นิยมการอ้างกฎ และ เทรย์ (ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน)

เมื่อเป็นดังเช่นที่ผู้วิจัยได้กล่าวมาจึงเป็นเรื่องปรกติที่เราจะพบงานวิจัยในลักษณะรูปธรรมของประวัติศาสตร์นิพนธ์ว่า มักอยู่ในลักษณะการเช่นนี้ด้วย ตัวอย่างงานที่เห็นได้ชัดเจนคือ ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ในพระราชพงศาวดารอยุธยา ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งได้แสดงปาฐกถา ในปีพ.ศ. 2521 (ซึ่งตีพิมพ์เป็นเล่มปี 2523) และงานวิจัยของสมเกียรติ วันทะนะ เรื่อง ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ ซึ่งเสนอในปีพ.ศ. 2527 เป็นต้น ซึ่งขอนามากล่าวดังนี้

กรอบทฤษฎีของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ใช้ในงานดังกล่าว เป็นไปอย่างน่าสนใจ คือ "...แต่ปัญหาสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาชั้นนี้ มิใช่อยู่ที่ว่า เหตุการณ์หนึ่ง ๆ ได้เกิดขึ้นจริงหรือไม่ในอยุธยา การที่นักประวัติศาสตร์เลือกบันทึกเหตุการณ์หนึ่ง และเลือกละเลยอีกเหตุการณ์หนึ่ง ก็เพราะเขาเห็นว่า เหตุการณ์แรกมี "ความหมาย" ต่อเขา ความหมายทั้งหลายไม่เคยอยู่เป็นอิสระ ต้องตั้งอยู่บนมาตรฐานอันใดอันหนึ่งเสมอ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การตัดสินใจ "เลือก" ข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์มาเสนอนั้นผูกพันอยู่กับมาตรฐาน (ทาง

การเมือง ศิลธรรม ความงาม ปรัชญา ฯลฯ) ของนักประวัติศาสตร์นั่นเอง เหตุฉะนั้น ปัญหาที่ว่า พระราชพงศาวดารที่ชำระในครั้ง ธนบุรี - รัตนโกสินทร์ ถูกหรือผิด จึงมีความ สำคัญต่องานศึกษาชิ้นนี้น้อยกว่า ทำไมการชำระครั้งนี้จึง "เลือก" หยิบข้อมูลนี้และทิ้งข้อมูล นั้น ทำไมข้อมูลนี้จึงต้องถูกขยายความรายละเอียดทางประวัติศาสตร์ หรือด้วยวรรณศิลป์ ความสัมพันธ์ระหว่างสังคมในยุคสมัยของเขา กับข้อมูลจากอดีตด้วย ..." (2523 ข: 20 - 21 เน้นโดยผู้วิจัย) แต่ สมเกียรติ ได้วิจารณ์งานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในฐานะแห่ง "ปาฐกถาประวัติศาสตร์ ที่ถกถกจนกระทั่งที่สุดของปัจจุบัน" ว่า ได้ข้อสรุปที่คลาดเคลื่อน เพราะ ข้อสรุปนี้ "ตั้งสมมติฐานผิด" สมมติฐานที่ว่านี่ก็คือ คนสมัยธนบุรีจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มองว่า พระเจ้าแผ่นดิน 6 พระองค์สุดท้ายของอยุธยา (พระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระเจ้าท้ายสระ พระเจ้าบรมโกศ พระเจ้าเอกทัศ และพระเจ้าเอกทัศ) เป็น "ราชวงศ์บ้านพลูหลวง" แต่แท้ที่จริงแล้วสิ่งที่เรียกว่า ราชวงศ์บ้านพลูหลวงยังไม่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว (2527: 119 - 120) แต่นิธิสรุปว่า พระราชพงศาวดารที่ชำระกันในสมัยหลังจากอุบัติเหตุ อันน่าตระหนกที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ของรัฐ คือ การเสียกรุงศรีอยุธยา จำเป็นต้องให้คำอธิบายอุบัติเหตุนี้ ในขณะที่เดียวกัน ก็ทำให้คำอธิบายนั้น 'เป็นประโยชน์' ต่อปัจจุบันด้วย ผู้ชำระพระราชพงศาวดารเลือกที่จะอธิบายอุบัติเหตุนี้โดยการขีดความผิดให้แก่ราชวงศ์บ้านพลูหลวง ในทัศนะของพระราชพงศาวดารที่ชำระในครั้งธนบุรี - รัตนโกสินทร์ ราชวงศ์บ้านพลูหลวงไม่มีความเหมาะสม ในฐานะที่เป็นผู้ปกครอง ในฐานะที่เป็นนักรบ ที่จะเป็นศูนย์กลางแห่ง "พระบรมเดชาานุภาพ" และ ไม่เหมาะสมในฐานะที่เป็น องค์อุปถัมภ์ของพุทธศาสนา การเสนอราชวงศ์บ้านพลูหลวงในลักษณะเช่นนี้ นอกจากจะช่วยยืนยันในลัทธิธรรมของราชวงศ์ใหม่ทั้งสองแล้ว ยังสามารถให้ "บทเรียน" แก่ผู้อ่านถึงคุณค่าแห่งความสามัคคี ความเป็นระเบียบเรียบร้อยภายใต้รัฐบาลที่เข้มแข็ง แก่ผู้อ่านที่ต้องการบทเรียนจากอดีตด้วย นอกจากนี้ยังเป็นการเสริมสร้างอุดมการณ์ใหม่เกี่ยวกับกษัตริย์ ซึ่งกษัตริย์ในสมัยนี้ โดยเฉพาะราชวงศ์จักรี ต้องการจะเน้นเป็นพิเศษ (2523 ข: 21) และ นิธิ ได้สรุปต่อไปเป็นความเห็น 3 ประการ ของพระราชพงศาวดารต่อราชวงศ์บ้านพลูหลวง (น. 22 - น. 40) คือ

1. การขึ้นเถลิงอำนาจของราชวงศ์นี้ ไม่เพียงแต่ไม่ชอบธรรมเท่านั้น แต่เป็นไปอย่าง เหี้ยมโหด และ นับว่าเป็นการ เนรคุณอย่างใหญ่หลวง ที่ไปยึดอำนาจจากกษัตริย์ที่ดี และยิ่งใหญ่ที่สุดองค์หนึ่งของอยุธยา (น. 22)

2. บรรยายถึง กษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงแต่ละองค์ว่า เหี้ยมโหดบ้าง ขาดเหตุผลบ้าง อ่อนแอบ้าง แต่ที่น่าสังเกตอย่างยิ่งก็คือ มาตรฐานของ "ความชั่ว" ที่พระราชพงศาวดารใช้ในการประณามกษัตริย์ราชวงศ์นี้ มักจะเป็นมาตรฐานทางศีลธรรม ของพุทธ

คาสนาอยู่เสมอ (น. 25)

3. แสดงให้เห็นว่าราชวงศ์บ้านพลูหลวงขาด "บรมเดชาภาพ" ในการปกครอง บรมเดชาภาพของกษัตริย์อยุธยา นั้น แสดงออกได้ด้วยพระราชพิธี ด้วยการยึดครองพระบรมมหาราชวัง อันเป็น "ศูนย์กลางของจักรวาล" ด้วยการพิสูจน์ถึงบารมีของกษัตริย์ ในฐานะองค์เอกอัครพุทธศาสนาปฐมภัก ด้วยการเป็นเจ้าของช้างเผือก และเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ฯลฯ ทั้งหมดเหล่านี้ เป็นสิ่งที่พระราชพงศาวดาร ปฏิเสธที่จะให้แก่ราชวงศ์บ้านพลูหลวง ให้สมกับกษัตริย์ไทย แต่ที่ล้าคัญ ดูเหมือนพระราชพงศาวดารจะเน้นในเรื่อง ความไร้บรมเดชาภาพของกษัตริย์บ้านพลูหลวง เพราะมิได้เป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนาปฐมภักที่บริบูรณ์ บ้านเมืองตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะไม่มีผู้ใดดอง "ธรรม" เอาไว้ได้ (น. 31)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับข้อวิจารณ์ของ สมเกียรติ วันทนะ ในประเด็นที่ได้กล่าวมาแล้ว และ ขอแสดงทัศนะเพิ่มเติม คือ

1. ในงานวิจัยชิ้นนี้ นิธิได้ให้ภาพของความจำกัดในการเสพพระราชพงศาวดารไว้ คือ "แม้ว่าพระราชพงศาวดารได้พัฒนาไปไกลมากแล้วในต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งในแง่ของการชำระแก้ไข และ คุณค่าในทางวรรณคดี พระราชพงศาวดารก็ยังคงเป็นสมบัติทางวัฒนธรรมของชนชั้นสูงเท่านั้น หรือยิ่งกว่านั้น เป็นของราชสำนักเท่านั้น... (และได้ยืนยันเพิ่มเติมอีกว่า)... พยานที่ชี้ได้ชัดเจนว่า พระราชพงศาวดารเป็นสมบัติของชนส่วนน้อยนั้น จะเห็นได้จากการที่ เนื้อเรื่องของพระราชพงศาวดารไม่เคยถูกถ่ายทอดมาสู่วรรณคดีชาวบ้าน เช่น เสภา บทละคร หรือ ภาพฝาผนังเลย ในสังคมที่ชนชั้นส่วนใหญ่อ่านหนังสือไม่ออก การกระจายของวัฒนธรรมชนชั้นสูง มาชนชั้นต่ำ มักผ่านการเทศน์ของพระภิกษุ และการละคร แต่เทศนาพระราชประวัติก็ดี เทศนาพงศาวดารก็ดี ยังเป็นสิ่งที่ภิกษุถวายแก่ราชสำนักเท่านั้น ในด้านวรรณคดีและการละคร เนื้อเรื่องในชาดก และนิทานชาวบ้าน ถูกคัดแปลงมาใช้อย่างกว้างขวาง แต่ไม่เคยมีเนื้อเรื่องจากพระราชพงศาวดารเลย... เหตุผลสำคัญของความเมินเฉยต่อเนื้อเรื่องในพระราชพงศาวดารนั้น คงจะอยู่ที่ พระราชพงศาวดารถูกถือว่า เป็นเรื่องของเจ้านาย การแปลงไปเล่นละคร อาจจะไม่เหมาะสม และอาจเกิดอันตรายแก่ผู้เล่นได้ ในแง่นี้ พระราชพงศาวดารจึงมี "ความศักดิ์สิทธิ์" ในตัวของมันเอง (น. 67 - 68, เน้นโดยผู้วิจัย)

2. เมื่อความจำกัดในการเสพพระราชพงศาวดารอย่างค่อนข้างมาก ในราชสำนัก หรือ อย่างมากก็เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาของชนชั้นปกครอง (น. 68) ทำให้ผู้วิจัยมองไม่เห็นความจำเป็นว่าต้องมีการประนามราชวงศ์บ้านพลูหลวง (ในฐานะราชวงศ์)

เพราะ ความจำกัดของคนอ่านที่อยู่ในชนชั้นปกครองด้วยกัน ไม่มีความเกี่ยวข้องกับ "ลัทธิธรรม" แห่งการปกครองแต่ประการใด การอ้าง "ลัทธิธรรม" เป็นการอ้างต่อสามัญชน ให้ยอมรับลัทธิธรรมของผู้ปกครอง มากกว่าผู้ปกครองนำมาอ้างยืนยันกันเอง

3. หากมองในแง่ที่เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา เป็นบทเรียนจากอดีต โดยมองจากคติเกี่ยวกับกษัตริย์และการปกครอง ซึ่ง นิธิ ได้กล่าวไว้ในหน้า 32 ว่า "กษัตริย์ที่ไม่จรโลงธรรมะของพระพุทธศาสนานั้น ทำให้เกิด 'กลียุค' และลัทธิของการเป็นกษัตริย์นั้น มีโชอยู่ที่การสืบสันตติวงศ์ เพราะ 'จักรพรรดิ' ที่มาปราบกลียุคนั้น 'ปราบดาภิเษก' ขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่อยู่ที่ทรง 'ทำนุบำรุงพระศาสนา'" ดังนั้นข้อความในหน้า 31 จึงน่าจะไม่ใช่เป็นเพราะ "เมื่อปราศจากผู้ปกครองของรัฐที่จะทำนุบำรุงธรรมะของพระพุทธศาสนา (ทำให้) ก็ไม่มีเหตุผลในการดำรงอยู่" หากแต่ว่าเป็นเพราะ "บ้านเมืองตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะไม่มีผู้ใดผดุง "ธรรมะ" เอาไว้" นั่นเอง (หน้าเดียวกัน) ซึ่งก็คือ บ้านเมืองอยู่ไม่ได้ เพราะเกิด "กลียุค" ทันทีที่กษัตริย์ไม่ทรงจรโลงธรรมะ ส่วนการกล่าวถึงเหตุผลหรือ ความชอบธรรมเป็นเรื่องของคนในยุคหลัง ที่มีทัศนคติต่อพุทธศาสนาต่างออกไป จึงต้องอธิบายโดยยืมเรื่อง "ความเป็นเหตุผล" (rationality) มาใช้ในการอธิบาย

4. นิธิให้ภาพการ "ขาดตอน" ของ "ความศักดิ์สิทธิ์" ของระบบกษัตริย์อยู่ชยาไว้ สิ่งที่มาเสริมต่อการขาดตอนนี้คือ ภาพของกษัตริย์ที่เป็น เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก หรือที่กล่าวว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงจาก การที่ทรงเป็น "เทวะ" ของโลกมาเป็น "พุทธะ" ของโลก ผู้วิจัยคิดว่า (ต่อจากข้อที่ 3 และ) จากหลักฐานที่ นิธิ ได้ใช้ประกอบเป็นเหตุผลนั้น พุทธศาสนาเป็นคติที่มีลักษณะเป็นสิ่งที่แท้จริงในโลก หรือเรียกว่ามีความหมายแบบ อภิปรัชญา (metaphysical) กล่าวคือ สวรรค์ นรก นิพพาน เป็นเรื่องที่ตั้งอยู่จริง ๆ ขณะที่ในระยะต่อมา เมื่อวิทยาศาสตร์ก้าวเข้ามาสู่สังคมไทย และเริ่มมีบทบาทตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ขึ้นมานั้น คตินี้ได้เปลี่ยนไปเป็นแบบ จิตวิทยา (psychological) มากกว่า กล่าวคือ คตินี้สะท้อนอยู่ในวลี เช่น "สวรรค์อยู่นอก นรกอยู่ในใจ" มิได้มีทั้งสวรรค์และนรกอยู่ในความเป็นจริง คุณลักษณะการอธิบายเรื่องการ "ขาดตอน" ของความศักดิ์สิทธิ์ และพุทธศาสนาแบบอภิปรัชญา (เรียกตามผู้วิจัย) ประกอบ จากงานของ นิธิ คือ

"ความเปลี่ยนแปลงในแง่ นี้ เป็นสิ่งที่พอจะเข้าใจได้ ทั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นเพียงขุนนางระดับกลาง หรือค่อนข้างต่ำในสมัยก่อนเสียกรุง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงได้รับตำแหน่งเป็นพระยาวชิรปราการ ยังไม่ทันเสด็จขึ้นไปเมืองกำแพงเพชรด้วยซ้ำ อีกทั้งเมืองกำแพงเพชรในปลายอยุธยา ก็มีใช้เมืองใหญ่อีกแล้ว ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมีบรรดาศักดิ์เพียงหลวงยก

กระบัตร์ เมืองราชบุรี พระราชมารดาของพระองค์ตามพระบรมราชาธิบายของ พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าฯ แก่ เชาวรีง ก็มีเชื้อสายจีนพ่อค้า ในอยุธยา (Bowring 1, 1960: 65 - 66) ยิ่งกว่านั้น คงจะมีความสัมพันธ์กับประชาคมชาวจีนที่อัมพวา (ดู Skinner, 1975: 19 และ 80 ซึ่งกล่าวว่านิคมของจีน ซึ่งมีมาแต่ต้นศตวรรษที่ 19 เป็นอย่างน้อย กระจัดกระจายจากปากแม่น้ำต่าง ๆ รวมทั้งแม่น้ำแม่กลองตลอดไปจนถึงกาญจนบุรี ทำให้น่าสงสัยว่า อัมพวาคงเป็นที่ตั้งนิคมของจีนรุ่นแรก ๆ แห่งหนึ่ง) เหตุฉะนั้น ถ้าอยุธยาไม่สลายไป พระองค์ก็คงจะทรงใช้ชีวิตในราชบุรี และแสวงหาความมั่งคั่งในด้านอื่น ๆ นอกเหนือจากรัฐบาล เป็นต้นว่า การค้า หรือ การลงทุน (ให้กู้) ในทางเกษตรกรรม ไม่เคยมีครั้งใดเลยในประวัติศาสตร์อยุธยา ที่ขุนนางยศตำแหน่งเท่า สมเด็จพะเจ้ากรุงธนบุรี และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จะสามารถขึ้นครองราชบัลลังก์ได้ด้วยเหตุผลดังนั้น ทั้งสองพระองค์จึงไม่สนใจในการจรรโลง "ความศักดิ์สิทธิ์" ของระบบกษัตริย์อยุธยาไว้อีก ...!" (2523 ข: 39 - 40)

ความไม่สนใจในความศักดิ์สิทธิ์นี้ ถูกสะท้อนออกมา ในรูปของการเปลี่ยนศูนย์กลางของโลก คือ จักรวาล กษัตริย์ไม่ได้เป็น "เทวะ" ของโลกที่สถิตย์อยู่เหนือเขาพระสุเมร แต่กษัตริย์เป็น "พุทธะ" ของโลก ซึ่งจะยังความหลุดพ้นแก่สรรพสัตว์ทั้งทางร่างกายและทางวิญญาณ (2523 ข: 57) แต่ต้องไม่เข้าใจไปว่า "พุทธะ" ในที่นี้เป็นเช่นเดียวกับปัจจุบันนี้ หรือ อย่างน้อยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ขึ้นมา คือ ยังเป็น "พุทธะ" ในความหมายที่ทำให้ การที่กษัตริย์ทรงเบ็ด เป็นความผิดมหันต์ เพราะเท่ากับ ททรยศต่อหน้าที่ของตนเอง ในการนำประชาชนไปสู่ความหลุดพ้น มีการออกพระราชกำหนด เพื่อรักษาวิญญาณของข้าทูลละอองธุลีพระบาท โพร่ฟ้า ประชาชน เช่น พระราชบัญญัติห้ามชนไก่ (พ.ศ. 2333) เพราะการเล่นชนไก่พนันเป็นบาป การประกาศห้ามสูบบุหรี่ เป็นต้น ซึ่งภารกิจของกษัตริย์คือ การนำประชาชนไปตามหนทางที่จะไปสู่นิพพาน (ดูรายละเอียด ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 ข: 57 - 59)

5. สังเกตข้อความในลักษณะ 3 ประการที่ถูกระบุ (โดยผู้วิจัย) จะเห็นว่า

ความไม่ชอบธรรม เขี้ยวโหด การเนรคุณ ... (1)

เขี้ยวโหด ขาดเหตุผล ความชั่ว ... (2)

ไร้บรมเดชาภาพ เพราะมิได้ทรงเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก ... (3)

ทั้งหมดเป็นลักษณะที่หลีกเลี่ยงมาตรฐานทางศีลธรรมไม่ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ มาตรฐานทางศีลธรรม โดยเฉพาะพุทธศาสนาอยู่เบื้องหลังลักษณะต่าง ๆ ที่ นิธิ แยกเป็นข้อ ๆ

ดังนั้น การชำระพระราชพงศาวดารในครั้ง ธนบุรี - รัตนโกสินทร์ น่าจะเป็น

ภาพหลักที่ สมเกียรติ เสนอ คือ เป็นบทเรียนแห่ง "กษัตริย์ภาพ" (2527: 147 - 149) ที่มีมาตรฐานทางศีลธรรมแบบพุทธศาสนา

และจากรายงานของ สมเกียรติ วันทะนะ ได้นำเราไปสู่ข้อสรุปว่า "หลังจากที่ กรุงศรีอยุธยาได้เสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 เวลากว่า 2 ศตวรรษที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ได้แสดงให้เห็นว่า วิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์นิพนธ์อยุธยาแสดงออกถึงเป้าหมายในทางคุณค่า ในเชิงสังคมและการเมือง ที่แตกต่างกันอย่างสำคัญ อย่างน้อยถึง 4 ยุค (2527: 144 - 156) คือ

1. ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบ "กษัตริย์ภาพ" ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4
2. ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบ "เอกภาพและความสามัคคี" ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ถึง การปฏิวัติ พ.ศ. 2475
3. ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบ "คติชาตินิยม และ ความก้าวหน้า" ตั้งแต่การปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ถึงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2
4. ประวัติศาสตร์นิพนธ์แยกเป็น 2 กระแส ตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึง ปัจจุบัน คือ
 - ก. ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบ "บทเรียนของการต่อสู้" เป็นแนวมาร์กซิสต์ หรือ แนวสังคมนิยม
 - ข. ประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบ "การสร้างวิจารณ์" หรือที่ สมเกียรติ เรียกว่า แนวเสรีนิยม (liberal historiography)

ข้อสรุปจากงานของ สมเกียรติ นี้ ผู้วิจัยเห็นด้วย กับการสรุปเชิงวิจารณ์ ของ ธงชัย วินิจจะกุล ซึ่งดูเหมือนจะกระชับและตรงเป้าเข้าจุดที่สุด ที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์ ในขั้นต่อไปของผู้วิจัย ธงชัยสรุปว่า "งานชิ้นนี้เป็นการมองเชิงรวม ๆ เป็นการ demystification คือว่า มายาภาพทั้งหลาย ที่เกิดจากการที่นักประวัติศาสตร์ทั้งหลาย ในฐานะ นักเขียน (writer) สร้างขึ้นมา สมเกียรติ พยายามจะให้เข้าใจส่วนนี้ว่า วิชาประวัติศาสตร์เป็นวิชาหนึ่งที่มีมายาภาพมาก แล้วนักประวัติศาสตร์นี้มักจะคิดว่า มายาภาพนี้ทำให้ ตัวเองเป็นศาสตร์ไม่พบบ้าง หรือ อาจจะบอกว่า มาจากการใช้ทฤษฎี แต่ผมอยากจะบอกว่า มายาภาพอาจจะมาจากการที่เราเชื่อหลักฐานมากไปก็ได้ เชื่อสิ่งที่เขียนมามากไปก็ได้ สิ่งที่เราเขียน แล้วคิดว่าเป็นอดีตของเรานั้น ถูกก่อรูปก่อร่าง ไม่ใช่ด้วยข้อเท็จจริงใหม่ ๆ เท่านั้น หากด้วย criteria หรือ judgement บางอย่างของการเขียนในยุคนั้นหนึ่ง ๆ หรือ การเขียนตาม ideology ของ class หรือของ group หนึ่ง ๆ ด้วย นี่คือสิ่งที่ สมเกียรติพยายามบอก เพราะฉะนั้น อาจจะมีความผิดมาร้อยกว่าหน้า แต่ผม (ธงชัย) ว่า ประโยชน์ของหน้า 144 เป็น contribution ที่ไม่นับไม่ได้" (ธงชัย วินิจจะกุล, 183)

ดังนั้น จากข้อเสนอของ สมเกียรติ วันทะนะ และ ข้อเสนอเชิงวิจารณ์ของ ชงชัย วินิจจะกุล ทำให้ผู้วิจัยสรุปว่า แม้ภาพของยุคที่สมเกียรติได้จากการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยในช่วง 200 ปีที่ผ่านมา อาจมีความคลาดเคลื่อนในเชิงรายละเอียด แต่เกณฑ์การแบ่งที่สมเกียรติได้นำมาใช้ในการวิเคราะห์นี้ เป็นคุณูปการที่สำคัญ ที่ทำให้เห็นได้ชัดเจน กว่างานเขียนด้านประวัติศาสตร์มีลักษณะเฉพาะของยุคสมัยที่มันได้ถูกเขียนขึ้นมา หรือกล่าวสั้น ๆ ว่า ผู้วิจัยยอมรับวิธีการแบ่งยุคแบบที่สมเกียรติใช้ แม้ตัวยุคที่สมเกียรติเสนอนั้น จะมีปัญหาอยู่บ้างในทัศนะของผู้วิจัยก็ตาม นั่นก็หมายความว่า ลักษณะของยุคสมัยที่ถูกเน้นนั้น ทำให้งานประวัติศาสตร์ทั้งหมด มีลักษณะเป็นสัมพัทธนิยม (relativism) ซึ่งก็คือ 'ความหมาย' ของหลักฐานจะอยู่ในกรอบของยุคสมัยแห่งการเขียนงานนั้น ๆ นั่นเอง

จากที่ได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่างานเขียนอย่างน้อย 2 สาขา คือ วิทยาศาสตร์ และ ประวัติศาสตร์ มิได้มีความแตกต่างกันอย่างที่มีคนคิดว่ามันเป็น แนวความคิดที่แยกความต่างนี้ อย่างน้อยก็ตั้งแต่ คอลลิงวูด ได้แยกวิทยาศาสตร์ธรรมชาติออกจากประวัติศาสตร์ และ พยายามที่จะนิยามให้ประวัติศาสตร์เป็น "วิทยาศาสตร์" ในความหมายใหม่ (1946: 250 - 251 และ 1940; 4) และจะพบการกล่าวในทำนองเดียวกันนี้เรื่อยมา จนถึงงานชิ้นล่าสุดของ ศาสตราจารย์ เครก เรย์โนลด์ส์ (1984) ที่เสนอว่า ประวัติศาสตร์เข้าใกล้งานวรรณคดีมากกว่าวิทยาศาสตร์ (P. 3 - 4) ข้อโต้แย้งต่อแนวความคิดดังกล่าวในทางทฤษฎีจะพบอย่างน้อยก็ในงานของ ปอปเปอร์ (1934, 1959 และ 1972) ธอมัส คูณ (1962) ส่วนงานวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (historical analysis) ซึ่งจะพบ อย่างน้อยก็ในงานของ ฟายอาร์เบนด์ (1975) นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2523 ข) หรือ สมเกียรติ วันทะนะ (2527) เป็นต้น

ถึงจุดนี้ ผู้วิจัย ขอสรุปลักษณะร่วมของการทำงานของนักวิทยาศาสตร์ และนักประวัติศาสตร์ (ตามที่ เป็นจริง ซึ่งต่างไปจากสิ่งทีพวกเขาคิดว่าได้เป็น) นั้น คือ การเริ่มต้นการทำงานโดยการตั้งปัญหา มีกรอบทฤษฎี มีระนาบของการคาดหวัง (ตามที่ ปอปเปอร์ เสนอ) หรือเป็นการยอมรับสิ่งที่ถูกถือว่าเป็นปัญหา (problematic) ภายใต้กระบวนทัศน์ (paradigm) หนึ่ง ๆ (ตามที่ ธอมัส คูณ เสนอ) จากนั้น กระบวนการอธิบายก็ได้ใช้การคาดการณ์ (conjecture) ของผู้ที่ทำการศึกษา และได้ทดสอบมัน ด้วยมาตรการการทดสอบความเท็จ (falsification - ตามที่ ปอปเปอร์ เสนอ) เพื่อดูความเป็นเหตุผล (rationality) ความคงเส้นคงวา (consistency) และความสอดคล้องกับความเป็นจริง (validity and soundness) เป็นต้น และถ้าตัดความเห็นที่ผิดพลาดของ คอลลิงวูด ออกไปแล้ว (คือ วิทยาศาสตร์ในความหมายเชิงปฏิฐาน - positive science) การคาดการณ์จะเทียบได้กับจินตนาการ (imagination) ซึ่งมีลักษณะที่ไม่ต่างไปจากน

นิยาย เราเข้าใจมันได้เพราะมันมีลักษณะที่เป็น "การอธิบายในตัวมันเอง" (self-explanatory) ซึ่งความเข้าใจนี้มีลักษณะพื้นเหนือประสบการณ์จริง (a priori) (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้จากบทที่ 2) แต่จุดผิดพลาดของ คอลลิงวูด อีกเรื่องหนึ่งก็คือ การกล่าวให้ประวัติศาสตร์มี ค่าความจริง (truth value) ที่ได้จากการลงรอยกันของจินตนาการ และหลักฐาน (evidence) ทำให้ดูเหมือนว่ามี "หลักฐาน" ที่ดำรงอยู่ก่อนการลงมือทำงานของนักประวัติศาสตร์ ทว่าในความเป็นจริง ทักษะ หรือระนาบของการคาดหวัง (plain of expectation) หรือกระบวนทัศน์ได้บอกล่วงหน้าอยู่แล้วว่าอะไรบ้างที่ "ถูกถือว่า" เป็นหลักฐาน

ดังนั้น แทนที่จะหาค่าความจริงในงานเขียนเหล่านี้ สิ่งที่น่าจะกระทำมากกว่าคือการเริ่มวิเคราะห์จาก "ความสมจริง" (verisimilitude) ของงานเหล่านั้น และทำการวิเคราะห์ ลักษณะ ความหมาย ของการใช้เหตุผล ที่ทำให้ "ความสมจริง" นั้น ๆ เกิด "ความหมาย" ที่ทำให้เราเข้าใจงานชิ้นนั้น ๆ ได้ นั่นก็คือ ความสมจริงในงานเขียน เป็นสิ่งที่ต้องถูกศึกษา ไม่ใช่ค่าความจริง เพราะเราสามารถพบการอธิบายที่ทำให้ "ความสมจริง" มีความหมายและเข้าใจได้ แต่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ตัวอย่างนี้พบใน คำตอบของสมเด็จพระยาธรรมาธิราชธรรมาธิบดีที่ทรงประทานแก่ ม.ร.ว. ลุมนชาติ สวัสดิ์กุล ซึ่งทรงกล่าวว่า "สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าช้างเผือกนั้น เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ดีจริง ๆ ลุคิกรักษาบ้านเมือง ทำอย่างดีที่สุด สุดฝีมือที่จะกระทำได้ ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว เห็นแก่ประโยชน์บ้านเมืองเป็นใหญ่ แต่เป็นคนเคราะห์ร้าย ตรงข้ามกับพระเจ้าบรมโกศ ด้วยที่ขณะม่านั้น เข้มแข็งเสียเหลือเกิน ได้สู้พม่าจนสุดฝีมือ เสียลูก เสียเมีย เสียเมือง และในที่สุด ถูกจับไปเป็นเชลยพะม่า และกลับมาสู้ศึกอีก ลุจจนตัวตายในระหว่างศึก เรื่องพระมหาจักรพรรดินี้ ในพงศาวดารของเราผิดอยู่มาก เพราะหลังจากสงครามช้างเผือกแล้ว พม่าเอาตัวพระมหาจักรพรรดิไปไว้เมืองพะม่าด้วย ได้สร้างพระราชมนเทียรให้ประทับที่เมือง หงสาวดี เมื่อเสร็จศึกเรียบร้อยแล้ว จึงปรากฏว่าอยากจะบวช พม่าก็ยอมให้บวช บวชแล้วก็อนุญาตให้กลับเมืองไทย ตอนนี่คือ ที่เปลี่ยนแผ่นดินอีกครั้ง เรื่องพระมหาจักรพรรดิ เป็นเรื่องที่น่ารู้ น่าเขียน เพราะคนเข้าใจผิดกันมาก ในพงศาวดารพะม่า เรื่องราวทางพะม่าต้องกันทั้งสิ้น แย้งกับพงศาวดารของเรา ของเรานั้น ตอนนี่ฟังดูขัด ๆ อยู่ ไทยเราพลาดถนัดในเรื่องนี้ ที่เขียนใน เรารบพม่า (ตอนหลัง ทรงแก้เป็น ไทยรบพม่า) ตอนนี่ก็ผิด ทำให้คนเข้าใจผิดไปเป็นอันมาก จะแก้ก็ไม่มีเวลาเสียแล้ว ขอยกให้เป็นมรดกถึงเธอต่อไป" (2486 ก: 82 - 83)

ดังนั้น จะพบว่า สมเด็จพระยาธรรมาธิราชธรรมาธิบดี ทรงเห็นว่า ไทยเสียกรุงศรีอยุธยา 3 ครั้งมิใช่ 2 ครั้งตามความเชื่อเดิม คือ เสียกรุงครั้งแรกในสมัยพระมหาจักร

พรตติ ครั้งที่ 2 สมัยพระมหินทราธิราช ครั้งที่ 3 สมัยพระเจ้าเอกทัศ จึงเห็นได้ชัดว่า ประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารนั้น มีความหมายที่ทำให้ "อ่าน" และ "เข้าใจ" ได้จากความสมจริงในงานเขียนนั้น มากกว่าการตรงกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้น หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ "ความหมาย" ที่เกิดจากความสมจริงที่ผู้อ่านได้รับ เกิดจากการใช้เหตุผลจัดเรียงระบบของหลักฐานให้อยู่ในลักษณะที่แน่นอนอันหนึ่ง หากเทียบเคียงกับการประพันธ์นวนิยาย (novel) ระบบทั้งหมดที่มีความหมายนี้ เราเรียกว่า เค้าโครงเรื่อง (plot)

สุพรรณิ วราทร (2519: 4) ได้ให้ความหมายแก่คำ ๆ นี้ว่า เป็นเค้าโครงของพฤติกรรมในนวนิยายที่ผู้ประพันธ์กำหนดขึ้น คำว่าพฤติกรรมหมายถึงความถึง เหตุการณ์ชุดหนึ่งหรือความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตลอดระยะเวลาในเรื่อง ซึ่งมีความผสมผสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมีความสำคัญต่อเรื่อง เหตุการณ์เหล่านี้ดำเนินติดต่อกันตามลำดับตั้งแต่เริ่มเรื่องจนจบ (เค้า) โครงเรื่องของนวนิยาย มี 2 ชนิด คือ

1. (เค้า) โครงเรื่องใหญ่ (main plot) คือแนวที่ผู้ประพันธ์ต้องการให้เรื่องดำเนินไป ต้องมีการผูกปมเรื่องให้ซับซ้อน และคลี่คลายเงื่อนไขในตอนจบ
2. (เค้า) โครงเรื่องย่อย (sub-plot) หมายถึง เรื่องที่แทรกอยู่ใน (เค้า) โครงเรื่องใหญ่ มีความสำคัญน้อยกว่า แต่เป็นส่วนที่เพิ่มความสนุกสนานแก่นื่อเรื่อง

เกี่ยวกับเรื่องเค้าโครงเรื่องนี้ เอลเลอร์ ริฟส์ และ กอร์ดอน ได้ให้ทรรศนะอธิบายในงาน การศึกษาวรรณคดี (1964) ว่า การอ่านที่ดี คือ การมีความสามารถที่จะตั้งคำถามที่ถูกต้อง (แล้วหาคำตอบในงานที่อ่าน) โดยปรกติดำถามแรกที่เรามักจะถามเกี่ยวกับงานวรรณกรรมชิ้นหนึ่ง ๆ คือ มันเกี่ยวข้องกับอะไร? หรือ อะไรได้เกิดขึ้นในงานชิ้นนั้น? เค้าโครงเรื่องก็คือ สิ่งที่ได้เกิดขึ้น แต่ทว่า เค้าโครงเรื่องมิใช่เป็นเพียงการกระทำเท่านั้น มันหมายความว่า การเรียงลำดับของเหตุการณ์ในเรื่อง นั่นก็คือ สิ่งที่ผู้ประพันธ์ได้ประพันธ์ไว้จาก หนึ่ง สอง สาม และอื่น ๆ เค้าโครงเรื่องเป็น แผนการ (plan), แบบ (design) ของเรื่องที่จะประพันธ์ และทั้งสามได้เสนอชุดของคำถามที่จะช่วยในการกระทำ ความเข้าใจอย่างถูกต้องเกี่ยวกับว่า อะไรที่ได้เกิดขึ้นในเรื่องนั้น เช่น

- ชุดแรก** อะไรคือความขัดแย้งที่ปรากฏอยู่ในงานชิ้นนั้น?
 อะไรคือรากฐานแห่งความขัดแย้งนั้น?
 ลักษณะของเรื่องต้องการแสดงอะไร?
 ผู้ประพันธ์ประสบความสำเร็จไหม?

- ชุดที่ 2** เนื้อเรื่องก่อให้เกิดวิจารณ์อย่างไร?
 ตอนไหนที่ความสนใจของเราถูกกระตุ้นเกี่ยวกับสิ่งที่กำลังจะเกิดขึ้น?
 ตอนไหนที่ความสนใจของเราได้รับการตอบสนอง?
- ชุดที่ 3** เรื่องได้ดำเนินไปโดยขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผลลัพธ์ของฉากหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ อย่างไร?
 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในตอนต้นของเรื่องได้ก่อให้เกิดเหตุการณ์ในตอนหลังของเรื่องได้อย่างไร?
- ชุดที่ 4** นอกเหนือรายละเอียดทั้งหมดที่เป็นไปได้ ที่ประกอบขึ้นเป็นแก่นของเรื่องแล้ว ผู้ประพันธ์ได้ใส่รายละเอียดอะไรเพิ่มเข้าไปในเนื้อเรื่อง?
 และที่สำคัญกว่านั้น รายละเอียดอะไรบ้างที่เกี่ยวกับเนื้อเรื่องของผู้ประพันธ์ได้ละเอียดเอาไว้?
- ชุดที่ 5** ในเรื่องทั้งหมดมีกี่ฉาก?
 ผู้ประพันธ์ได้วางการเปลี่ยนฉากไว้ที่ไหนบ้าง?
 ฉากเหล่านี้เริ่มต้นขึ้นและจบลงที่ไหน?
 ฉากแต่ละฉาก และเหตุการณ์แต่ละอัน มีจุดประสงค์อย่างไร?
- ชุดสุดท้าย** จุดสูงสุดของการกระทำ จุดสุดยอด และจุดหักเหของการกระทำต่าง ๆ คืออะไร

ชุดของคำถามนี้จะช่วยให้เข้าใจเค้าโครงเรื่องได้มากขึ้น และยิ่งเราเข้าใจเค้าโครงเรื่องมากขึ้นเท่าใด เราก็จะเข้าใจสิ่งที่ผู้ประพันธ์ต้องการบอกเรามากขึ้นเท่านั้น (Eller, Reeves and Gordon 1964: 2 - 4)

ดังนั้น ถ้า "ความหมาย" ของประวัติศาสตร์ เราสามารถ "อ่าน" และ "เข้าใจ" ได้จาก "ความสมจริง" ที่เกิดขึ้นจากการจัดเรียง "การใช้เหตุผล" และ "ระบบของหลักฐาน" ให้อยู่ในรูปลักษณะที่แน่นอน ที่เรียกว่า "เค้าโครงเรื่อง" แล้ว วิธีการในการ "อ่าน" แบบวรรณคดีที่ เอลเลอร์ ริฟวส์ และ กอร์ดอน เสนอ เช่น การตั้งคำถามในการอ่านก็น่าจะช่วยการทำความเข้าใจ ให้กับผู้อ่านได้มาก อย่างน้อยก็มากกว่าการนั่งไล่จำปี พ.ศ. ที่เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งดูเหมือนความนิยมแบบนี้ยังมีอิทธิพลอยู่บ้างพอสมควรในปัจจุบัน เพราะการกระทำเช่นนั้น เท่ากับเป็นการถอยกลับเข้าไปสู่จารีตการ

ศึกษาประวัติศาสตร์แบบพงศาวดาร (chronicle)

ข้อสรุปในตอนนี้งั้นหมดก็คือ ในการอ่านงานด้านประวัติศาสตร์ เมื่อความเข้าใจที่ได้จากการอ่านมิได้ขึ้นอยู่กับหรือผูกพันกับความเป็นจริงของเหตุการณ์ในอดีต การวิเคราะห์ค่า "ความจริง" ของงานเขียนนั้น ๆ ก็ดูเหมือนเป็นการกระทำที่ทำได้ ดังนั้น การวิเคราะห์ "ความสมจริง" จึงเป็นสิ่งที่ทำได้ และยังไม่มียุคใดเคยกระทำ

การวิเคราะห์ "ความสมจริง" นี้ จะนำเราไปสู่การประเมินงานเขียนด้านประวัติศาสตร์ ใน 2 ลักษณะ คือ

1. ความมาก - น้อยของ "ความสมจริง" ซึ่งผู้อ่านจะพบว่า มันขึ้นอยู่กับการจัดเรียงระบบของหลักฐาน และเหตุผลประกอบต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นจนจบ ว่า มีความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือไม่ ดังนั้น จึงเป็นไปได้ที่เราพบว่า มีงานเขียนบางชิ้นไม่น่าเชื่อถือ (ขาดความสมจริง หรือ มีความสมจริงน้อย) นั้น มิใช่เพราะมันไม่ตรงกับความจริง หากแต่ว่า การใช้เหตุผลและหลักฐานประกอบในงานชิ้นนั้น มีปัญหา การแก้ไขจึงเป็นการแก้ไขภายในงานชิ้นนั้น ๆ นั้นเอง เช่น แก้การโยงเหตุผลประกอบเหตุการณ์ต่าง ๆ หรือ เพิ่ม - ลดทอน หลักฐานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง หรือไม่เกี่ยวข้อง ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจแก่ผู้อ่านได้ เป็นต้น

2. มีการขัดแย้งกับหลักฐานบางอย่าง ซึ่งหากวิเคราะห์ประเด็นนี้ให้ดี จะพบว่า มิใช่ตัวหลักฐานที่ขัดแย้งกัน ทว่าเป็น "ความหมาย" มาจากกรอบทฤษฎี อุดมการณ์ หรืออื่น ๆ ที่นักประวัติศาสตร์ได้สั่งสม และนำมาใช้ในการเขียนงาน ดังนั้น การขัดกันเองของ "ความหมาย" ของหลักฐาน จึงเป็นเพียงภาพสะท้อนความขัดแย้งที่พื้นฐานกว่านั้นอีก ซึ่งก็คือ การขัดกันของกรอบที่ใช้ของนักประวัติศาสตร์นั่นเอง (ดังตัวอย่างที่ชัดเจนในประเด็นนี้จะถูกกล่าวถึงในตอนหน้า) เราจึงกล่าวได้ว่า การประเมินความถูกต้องของ "ความหมาย" ของหลักฐาน หรือกล่าวได้ว่า ความมาก - น้อยของความสมจริงของมัน ก็คือ การประเมินกรอบทฤษฎีที่ใช้ของนักประวัติศาสตร์ทั้งอันว่า กรอบทฤษฎีอันใดดีกว่า หรือเหมาะสมกว่า กรอบทฤษฎีอันอื่น ๆ ดังนี้ เป็นต้น

3.2 การวิเคราะห์ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ : การวิเคราะห์ "เค้าโครงเรื่อง"

ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย ที่เขียนโดยนักประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นทั้งแบบมืออาชีพหรือแบบสมัครเล่น ที่เขียนถึงเหตุการณ์ในยุคต่าง ๆ ในอดีต ด้วยวิธีการเขียน การตีความ

และเวลาแห่งการนำเสนอ แตกต่างกันไปตามทัศนคติ อุดมการณ์ และสภาพการณ์แวดล้อมทางสังคมและการเมือง ทำให้งานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่เห็นได้ชัดว่ามีความแตกต่างกัน เป็นความแตกต่างที่แท้จริงแล้วหรือ? เกรก เรย์โนลด์ส ผู้เชี่ยวชาญด้านไทยคดีศึกษาได้พยายามใช้มรรควิธีของ แนวการวิเคราะห์โดยการอธิบายถึง การถูกกำหนดโดยลักษณะโครงสร้าง (structuralism) มาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ เรย์โนลด์ส ได้เสนอในบทรายงานต่อการสัมมนาที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2527 (1984) ซึ่งเป็นบทรายงาน ที่สร้างความเกรียวกราวอยู่ระดับหนึ่งในหมู่นักไทยคดีศึกษา เกี่ยวกับประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ เขาได้เสนอว่า "โครงสร้างระดับลึก" (deep structure) ที่เป็นตัวกำหนดลักษณะการเขียนงานทางประวัติศาสตร์ปัจจุบัน คือ เค้าโครงเรื่องของประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม และ โครงสร้างลึกอันนี้เป็นลักษณะเด่นที่ครอบงำวงการประวัติศาสตร์ ที่ต้องถูกทำการท้าทายโดยนักประวัติศาสตร์รุ่นปัจจุบัน

เรย์โนลด์ส ได้เสนอในบทรายงานอย่างน่าสนใจว่า หากเราศึกษางานเขียนทางประวัติศาสตร์ เราจะพบว่า สิ่งที่ดำรงอยู่ในงานนั้น ๆ มิใช่ปัญหาที่ว่ามันเป็น "ศาสตร์" (science) หรือไม่เป็น และปัญหานี้ ทำให้เกิดการมองข้ามประเด็นที่สำคัญว่าบางอย่างไรไป เขาเสนอว่า สิ่งนั้นคือ เค้าโครงเรื่อง (ในความหมายที่ไม่แตกต่างไปจากที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้มากนัก) เรย์โนลด์สเห็นด้วยกับ เฮย์เดน ไวท์ ที่ได้เสนอว่าสิ่งที่เป็น "เค้าโครงเรื่อง" ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ถูกค้นพบ (discovery) ทว่า มันถูกสร้าง หรือประดิษฐ์ขึ้นมาโดยนักประวัติศาสตร์ ซึ่งทำให้เขาสรุปว่า งานทางประวัติศาสตร์เข้าใกล้งานวรรณคดี (literature) มากกว่าวิทยาศาสตร์ (Hayden White 1978: 42 quoted in Reynolds 1984: 3 - 4) เป็นเรื่องที่แปลก (แต่จริง) ที่ เรย์โนลด์ส ไม่เห็นด้วยกับการแบ่งด้วยเกณฑ์ "ความเป็นศาสตร์" แต่เขากลับยอมรับ โดยไม่ต้องข้อสงสัยต่อการแยก "วรรณคดี" กับ "วิทยาศาสตร์" ว่าอยู่บนเกณฑ์อะไร? คำตอบก็คือ มันอยู่บนเกณฑ์ที่เขาได้ปฏิเสธไปแล้วนั่นเอง

เรย์โนลด์ส ได้เสนอต่อว่า ด้วยการวิเคราะห์ "เค้าโครงเรื่อง" ซึ่งเป็นโครงสร้างระดับลึกที่อยู่ในงานทางประวัติศาสตร์ของไทย เขาพบว่า เค้าโครงเรื่องอันนี้ เป็นแบบชาตินิยม (nationalism) ซึ่งมีรากฐานมาจาก อิทธิพลของแนวความคิดของ หลวงวิจิตรวาทการ ทั้งนี้ เพราะการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยครั้งหนึ่ง คือ การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 นั้น หลวงวิจิตรวาทการ เป็นบุคคลที่ได้ให้ "ความหมาย" ต่อการเปลี่ยนแปลงครั้งนั้นได้อย่างทรงอิทธิพลที่สุด และเป็น "ความหมาย" ที่นักประวัติศาสตร์ปัจจุบันได้ท้าทายมาบ้างแล้ว และยังคงต้องทำการท้าทายกันต่อไป การครอบงำที่ทั้งเหนือและนำ (hegemony) ในการให้ "ความหมาย" นี้ ทำให้เขาน่าจะเป็น

บิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย มากกว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทั้งนี้เพราะ พระองค์ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้น้อยมาก (P. 5 and 16)

เรย์โนลด์ส ได้อ้างเหตุผลมาสนับสนุนความคิดของเขาว่า การที่ "ความหมาย" ที่หลวงวิจิตรวาทการ ได้ให้ นั้น มีอิทธิพลทางความคิดได้ เพราะเขาอยู่ในโลกที่ ร้อยแก้ว ภาษาไทยได้พัฒนามามากพอ ที่จะใช้เป็นสื่อในการเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยทั้งหมด ในลักษณะที่เป็น "ภาพรวมอันหนึ่ง" ซึ่งลักษณะนี้ ตรงกันข้ามกับลักษณะก่อนสมัยใหม่ หรือ ก่อนรูปแบบตะวันตกของงานประวัติศาสตร์ เช่น พงศาวดาร และตำนาน เป็นต้น ลักษณะร้อยแก้วนี้เป็นของตะวันตก ที่ได้รับการหยิบยืม และ นำเข้ามาสู่สังคมไทยตอนปลายศตวรรษ ที่ 19 อันเป็นช่วงเวลา ที่เรื่องสั้นได้รับการแปลในระยะแรก ๆ และต่อมาก็ได้รับการประพันธ์ขึ้นโดยนักประพันธ์ไทย การสื่อความหมายในลักษณะเช่นนี้เอง ที่ทำให้เราสามารถ "อ่าน" ประวัติศาสตร์ และเข้าใจมันได้ ทั้งนี้ก็เพราะ (ในลักษณะเดียวกันกับที่) เราสามารถอ่าน และเข้าใจนวนิยายได้ (P. 16 and 3 - 4)

การวิเคราะห์โดยการโยง "เค้าโครงเรื่อง" กับ "ประวัติศาสตร์นิพนธ์" ของเขา นี้ ผู้วิจัยเห็นด้วยอย่างมาก และคิดว่าเป็นคุณูปการ (contribution or merit) ที่จะละเอียดยาก ทว่าการที่เขาได้รับอิทธิพลทางความคิดจาก สลักขันธ์ คีวรักษ์ (2523) มากเกินไป และปราศจากความรอบคอบ ทำให้งานนี้หมดคุณค่าในส่วนที่เป็นข้อสรุปของเขา

ลองกลับไปดูข้อสรุปของ สลักขันธ์ คีวรักษ์ ซึ่งเป็นการโต้ตอบต่องานเขียนของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2512) และกอบเกียรติ สุวรรณทัต-เพียร (2517) ที่ได้วิพากษ์วิจารณ์ประวัติศาสตร์สกุลดำรงราชานุภาพ สลักขันธ์วิจารณ์ว่า การวิพากษ์วิจารณ์ของบุคคลทั้งสองเป็นลักษณะ straw man และเสนอต่อไปว่า นักประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่ต้องการเป็นอิสระจากสภาพอันหยุดนิ่งทางวิชาการในปัจจุบัน ควรโจมตีตรงไปที่สกุลประวัติศาสตร์วิจิตรวาทการ สกุลจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ไปควบคุมการชำระประวัติศาสตร์ระดับชาติในสมัยนี้ไม่ควรทำตัวเป็นนักเล่นบิลเลียด ทางลูกทะเลงมาที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งไม่ควรจะต้องทรงมาแปลเป็นไทย (2523: 30)

ผู้วิจัยเห็นว่า ข้อสรุปของ เรย์โนลด์ส ได้มองข้ามความเป็นจริง อย่างน้อย 4 ประการ คือ

1. การตั้งสมมติฐานอยู่บนฐานคติ (assumption) ว่า ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ทั้งหมด ได้รายล้อมอยู่กับการให้ความหมายต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 (P. 16) ผู้วิจัยคิดว่า สิ่งนี้ไม่ตรงกับความเป็นจริงที่ได้ดำรงอยู่ กล่าวคือ งานวิจัย

ทางประวัติศาสตร์หลายชิ้น โดยเฉพาะชิ้นที่สร้างความเกรียวกราวนั้น อยู่ที่ช่วงเวลารัตน-
โกสินทร์ตอนต้น หรือก่อนหน้านั้น เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2523 ข และ 2527) สจิตต์
วงศ์เทศ (2526 และ 2527) อาคม ฝัฒน และ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527) เป็นต้น
เรย์โนลด์ส คงจะให้เหตุผลลำบาก ถ้าจะกล่าวว่า งานที่กล่าวมานี้ ไม่มีความสำคัญ หรือ
ไม่ได้ทำทนายต่อเค้าโครงเรื่องบางอย่าง งานบางชิ้นที่เลยต่อมาจนถึง พ.ศ. 2475 และมี
การให้ความหมายต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่น สมเกียรติ วันทะนะ (2525) หรือย้อน
กลับไปอีก จิตร ภูมิศักดิ์ (2500) อรัญญ์ พรหมชมภู (2518) หรือ นักวิชาการสมัยใหม่
เช่น กลุ่มประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ กลุ่มประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นต้น หากเป็นเช่นนี้จริง
แล้ว ความหมายของเหตุการณ์ เมื่อ ปี พ.ศ. 2475 ก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการทำลาย
ของนักประวัติศาสตร์ปัจจุบัน หรือกล่าวว่า มีเค้าโครงเรื่องใหญ่อีกอันหนึ่ง ที่ดำรงอยู่ และ
มีเค้าโครงเรื่องย่อย (พ.ศ. 2475) อยู่ในนั้น การทำลายที่สำคัญกว่าที่ เรย์โนลด์สเสนอ
ก็คือ การทำลายต่อเค้าโครงเรื่องใหญ่นั้นเอง เค้าโครงเรื่องใหญ่คืออะไร คำตอบใน
ประเด็นนี้น่าจะอยู่ที่ผลของการ "วิวาทะย่อย" ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2525 และ 2526)
และ สุมาลี วีระวงศ์ (2525) ซึ่งผู้วิจัยขอนำมาเสนอ ดังนี้

เมื่อ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เสนองานวิจัย "วัฒนธรรมกรรมพิธีกับวรรณกรรมต้น
รัตนโกสินทร์" ในปี พ.ศ. 2525 และถูกวิจารณ์จาก สุมาลี วีระวงศ์ ในบทความชื่อ "ข้อ
คิดเนื่องจากบทความเรื่อง 'วัฒนธรรมกรรมพิธีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์' ของ นิธิ เอียว
ศรีวงศ์" ในวารสารอักษรศาสตร์ (มหาวิทยาลัย ศิลปากร) ปีที่ 5 ฉบับที่ 2 (2525)
และ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ตอบคำวิจารณ์ใน "จดหมายถึงบรรณาธิการ" ในวารสารอักษร
ศาสตร์ (มหาวิทยาลัย ศิลปากร) ฉบับที่ระลึกในวาระครบรอบ 15 ปีของคณะอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร (มิถุนายน 2526) ประเด็นที่เรากำลังสนใจอยู่ใน "จดหมายถึง
บรรณาธิการ" คือ ความต่างของการพูดถึง "วัฒนธรรมไทย" ของบุคคลทั้งสอง (ซึ่งผู้วิจัย
คิดว่าเป็นแง่มุมหนึ่ง ของ "ประวัติศาสตร์แห่งชาติไทย" ด้วย) นิธิ กล่าวว่า "กรอบโครง
ที่ผม "ใช้" ในการศึกษาสังคมไทยนั้นตั้งอยู่บนสมมติฐานที่ว่า โดยประวัติศาสตร์ และ โดย
โครงสร้างของสังคมไทยในอดีต มีระบบย่อยที่ตั้งอยู่คู่ขนานสองระบบ คำว่าระบบที่ใช้ในที่นี้
หมายถึงระบบทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็น ความสัมพันธ์ส่วนบุคคล ระบบความเชื่อ ระบบการปก
ครอง ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ ฯลฯ และด้วยเหตุดังนี้ ผมจึงเรียกระบบนี้ว่า
"วัฒนธรรม" ในความหมายที่กว้างแบบนักมานุษยวิทยา เนื่องจากระบบทั้งสองนี้แวดล้อม
กลุ่มคนอยู่สองกลุ่ม ซึ่งในกฎหมายโบราณได้กำหนด "ศักดิ์" ให้แตกต่างกันไว้อย่างชัดเจน
จนพอสมควร ผมจึงเรียกระบบทั้งสองนี้ ตามอย่างศัพท์ในกฎหมายว่า "วัฒนธรรมมุล
นาย" และ "วัฒนธรรมไพร่" ... (2526: 408) และได้ขยายความต่อไปอีกว่า
"...ไม่มีปัญหาว่า "วัฒนธรรมมุลนาย" และ "วัฒนธรรมไพร่" ซึ่งตั้งอยู่คู่เคียงกันใน

วัฒนธรรม "ไทย" ย่อมจะมีปฏิสัมพันธ์กัน เราจะมองปฏิสัมพันธ์นี้ในรูปใด ผมสมัครใจจะมองปฏิสัมพันธ์นี้ในเชิงของความขัดแย้ง ก็เพราะโดยการวิเคราะห์จากประวัติศาสตร์ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจก็ตาม ระบบการเมืองก็ตาม โครงสร้างทางสังคมก็ตาม ฯลฯ สัมพันธ์กันระหว่างวัฒนธรรมทั้งสองในเชิงขัดแย้ง กล่าวคือ เมื่อฝ่ายหนึ่งได้ประโยชน์ อีกฝ่ายหนึ่งก็ค่อนข้างจะเสียประโยชน์ ความขัดแย้งของทั้งสองวัฒนธรรมนี้ ไม่แสดงออกในรูปของการต่อสู้ที่รุนแรง (และดูเหมือนไม่จำเป็น ที่เราจะต้องมองการต่อสู้ทุกอย่าง ว่าต้องออกมาในรูปของความรุนแรงเสมอไปด้วย) เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะ แท้จริงแล้วความสัมพันธ์ของทั้งสองวัฒนธรรมนี้มีจำกัด ด้วยเหตุผลของสภาพเทคโนโลยีของสมัยนั้น และด้วยความปรารถนาที่จะต้องสร้างคุณภาพขึ้นอันหนึ่ง ที่ทำให้กิจกรรมของสังคม "ไทย" ดำเนินต่อไปได้เป็นปกติ แต่นั่นไม่ได้หมายความว่า ความขัดแย้งได้สิ้นสุดลงแล้ว หรือ การต่อสู้ในรูปแบบอื่น ๆ มิได้อยู่ระหว่างวัฒนธรรมทั้งสอง..." (น. 408 - 409) และได้สรุปความเห็นของ สุมาลี ว่า "...คุณสุมาลี เห็นว่า โดยอาศัยกรอบโครงของการแบ่งวรรณกรรม... นั้น ใช้สำหรับให้ความเข้าใจแก่วรรณกรรมไทยได้ไม่ดีเท่ากับการใช้กรอบโครงว่า มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับของวรรณกรรมไทย ชนิดที่เรียกได้ว่า เป็นวรรณกรรมจาก "วัฒนธรรมไทย" ซึ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การแปรเปลี่ยนของวรรณกรรมประเภทหนึ่งกับอีกประเภทมีความสำคัญน้อย เพราะมูลรากที่มาจาก "วัฒนธรรมไทย" ร่วมกันนั้นต่างหาก ที่เป็นแก่นสำคัญ ความแปลกแตกต่าง ที่แปรเปลี่ยนในวรรณกรรม ของกลุ่มสถานภาพทางสังคมชั้นสูง และกลุ่มสถานภาพทางสังคมชั้นต่ำ เป็นเพียงกระพี้ไม่ใช่แก่น ในกรณีเช่นนี้ ดูไม่จำเป็นที่จะต้องพูดถึง "วัฒนธรรมมูลนาย" และ "วัฒนธรรมไพร่" เพราะความสำคัญอยู่ที่ ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของ "ไทย" ต่างหาก" (น. 409) เขาได้กล่าวต่อไปว่า กรอบโครงเช่นนี้ เป็นสิ่งที่นักศึกษไทยคิดได้ใช้ติดต่อกันมา ตั้งแต่ศตวรรษที่แล้ว จนถึงปัจจุบันเป็นส่วนใหญ่ (น. 409) และจะพบกรอบโครงเช่นนี้ได้อย่างชัดเจน ในงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ หรือ พระยาอนุমানราชชน หรือ ฯลฯ แม้แต่ในหมู่นักศึกษาตะวันตก เช่น ยอร์ช เซเดส์, ดูปองค์, ควอริทซ์ เวลส์, ฯลฯ ก็จะมีเรื่องรอยของกรอบโครงความคิดเช่นนี้ได้ไม่ยาก (น. 410) และประกาศจุดยืนในที่สุดว่า "ผมสมัครใจที่จะเลือกกรอบโครงที่ผมได้กล่าวมาแล้วในการศึกษา ก็เพราะผมประเมินจากประสิทธิภาพของกรอบโครงความคิดนี้กับกรอบโครงอื่นแล้ว และ เพราะความฉลาด หรือ ความเฉลียวของผมก็ตาม ผมเลือกเอากรอบโครงที่มองปฏิสัมพันธ์ของวัฒนธรรมมูลนาย และ วัฒนธรรมไพร่ในเชิงความขัดแย้ง และเห็นว่า จะมีพลังอธิบายได้ดีกว่า" (น. 411)

นี่ก็คือ การทำทนายที่เค้าโครงเรื่อง (กรอบโครง) แบบประวัติศาสตร์แห่งชาติที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวางรากฐานไว้อีกครั้งหนึ่ง (ซึ่งในรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอต่อไปข้างหน้า)

2. การมองข้ามความจริงในประการแรกนั้น ทำให้ เรย์โนลด์ส์ อธิบายเหตุด้วยผล หรือที่นิยมเรียกกันว่า "เป็นการเทียบเคียงไว้ข้างหน้า" กล่าวคือ การอธิบายการเป็นบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยของ หลวงวิจิตรวาทการ โดยการกลับไปดูอิทธิพลของร้อยแก้วภาษาไทย ผู้วิจัยคิดว่า ความเป็นจริงน่าจะเป็นระบบตรงข้าม เพราะงานแปลในยุคแรก ๆ ถูกทำให้มีลักษณะที่พ้องกันกับวัฒนธรรมของคนในยุคนั้น และอิทธิพลของ "ภาษาความเรียง" (แบบ 'เรื่องอิงพงศาวดาร' ซึ่งจะได้วิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า) จาการรณกรรมแปล เช่น สามก๊ก และราชาธิราช เป็นต้น นั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้น และมีผลทั้งต่อการแพร่กระจายขยายจำนวนคนที่อ่าน และ (ในด้านกลับ) ต่อวิวัฒนาการของการเขียนงานในแนวภาษาความเรียงนี้ และด้วยลักษณะการเช่นนี้เอง ที่ก่อนงานแปลวรรณกรรมจะเฟื่องฟูงานประวัติศาสตร์นิพนธ์แนวใหม่ (คือ ต่างไปจากพระราชพงศาวดาร หรือ พงศาวดาร) ก็เป็นที่แพร่หลายอยู่แล้ว อย่างน้อยก็งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชบางชิ้น

3. ความหละหลวมในการนิยาม "บิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่" จะเห็นว่า เรย์โนลด์ส์ ไม่ได้แยกคำว่า "สมัยใหม่" (modern) ออกจาก "ปัจจุบัน" (contemporary) ปัญหาจะเกิดขึ้นหากมีเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์เกิดขึ้นใน ค.ศ. 2000 ซึ่งแน่นอนว่า การให้ความหมายต่อเหตุการณ์นั้น และ หากอยู่ภายใต้สภาวะการณ์ทางสังคม - การเมืองที่เหมาะสม จะเป็นการพลิกเปลี่ยน "เค้าโครงเรื่อง" ไปจากเดิมโดยสมบูรณ์แน่นอนว่า คนในยุค ค.ศ. 1000 - 1500 ไม่สามารถให้ความหมายเหตุการณ์ ที่ยังไม่ได้เกิดขึ้นได้ ดังนั้น หากเราทำการแยกยุคสมัย เหมือนในทางปรัชญาได้กระทำ คือ ปรัชญาแบบสีกิติก ปรัชญาสมัยกลาง ปรัชญาสมัยใหม่ ปรัชญาสมัยปัจจุบัน อาจจะทำให้ปัญหาค้นน้อยลงได้มาก แต่ต้องเข้าใจว่า ผู้วิจัยเสนอให้แยกแบบนี้ แต่เพียงเป็นการยกตัวอย่างให้ดูว่าการแยกเช่นนี้อาจจะแก้ปัญหาได้ เช่น แยกบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ (Father of Modern Thai History) และบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยสมัยปัจจุบัน (Father of Contemporary Thai History) ออกจากกัน เป็นต้น

4. เรย์โนลด์ส์ ใช้คำว่า "ชาตินิยม" (nationalism) เหมือนเป็นคำที่มีความหมายที่ทุกคนรับรู้และยอมรับร่วมกันแล้ว และในกรณีที่ใช้กับ ประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมของ หลวงวิจิตรวาทการ ก็ใช้เหมือนมีความหมายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่จากการศึกษาของ กอบแก้ว สุวรรณทัต-เพียร (2519) และ อัจฉราพร กมฺุฑลย์สมัย (2519) เราพบว่า งานของหลวงวิจิตรวาทการ สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วง คือ ช่วงแรก ก่อนปี พ.ศ. 2475 (ประมาณ พ.ศ. 2471 ถึงอย่างมากที่สุด พ.ศ. 2477) หลวงวิจิตรวาทการ ใช้ข้อมูล หรือ ผลงานที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ทรงค้นคว้าเอาไว้แล้ว เป็นแบบฉบับ พุด

ง่าย ๆ ก็คือ ท่านว่าตามสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยทุกเรื่อง (อัจฉราพร : 270 - 271) ทั้งนี้เพราะ ท่านเป็นนักประวัติศาสตร์ที่ใช้การเขียนแบบเป็นบรรทัดฐาน แม้แต่ตัวท่านเอง ก็ได้ปฏิเสธว่า ตนเป็นนักเขียนแบบเป็นนัก "ก๊อปปี้" (อ้างใน พินาน แจ่มจรัส 2506: 126) จึงทำให้งานเขียนด้านประวัติศาสตร์ของท่าน ดูไม่มีอะไรใหม่ เป็นการลอกข้อมูลเก่าของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มาแสดงซ้ำ โดยเพิ่มเติมข้อคิดเห็นส่วนตัวเพียงเล็กน้อย (อัจฉราพร : 271 - 272) ดังนั้น เราจึงจะพบเห็น "วิธีการผูกเรื่องราว หรือ การหาจุดศูนย์กลางในงานเขียนของหลวงวิจิตรวาทการนั้น จะใช้ทฤษฎีมหาบุรุษ (Grey Man Theory) ที่เชื่อว่าบทบาทของมหาบุรุษมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงทิศทางของประวัติศาสตร์" (น.275 - 276)

ช่วงที่สอง (ชาตินิยมยุคแรก) กอบแก้ว ได้อธิบายว่า ได้เกิดขึ้นในระยะสงครามอินโดจีน ชาตินิยมนี้ หมายถึง การสร้างขนาดใหญ่ยิ่งของชาติ ด้วยการขยายอาณาเขตเรียกร่องดินแดนจากฝรั่งเศส ด้วยเหตุผลและศักดิ์ศรีของชาติที่ยิ่งใหญ่ไพศาลย่อมไม่อาจบังเกิดได้ หากส่วนหนึ่งของคนร่วมชาติ (ร่วมเผ่าพันธุ์) ยังตกอยู่ใต้อำนาจของชาติอื่น (2519: 156) ความเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้ อัจฉราพร วิเคราะห์ว่า เพื่อสนับสนุนความยิ่งใหญ่ของชนชาติไทยในอดีต ถิ่นกำเนิดของคนไทย และ ความสามัคคีกลมเกลียวของคนในชาติ หลวงวิจิตรวาทการได้ตีความพลังทางประวัติศาสตร์แตกต่างไปจากครั้งแรก เช่น หันไปมองปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ และ กำลังคน ที่มีผลต่อการพัฒนาประเทศ แทนการใช้ทฤษฎีมหาบุรุษ ตามที่ได้เคยใช้มา (น. 281 - 282)

ช่วงที่สาม (ชาตินิยมยุคหลัง) กอบแก้ว ได้วิเคราะห์ไว้ว่า ความหมายของชาตินิยม ได้พัฒนาตามสภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปตามทศวรรษที่ 2500 กล่าวคือ ความสำคัญของชาตินิยมขึ้นอยู่กับ ความมีประสิทธิภาพของตัวลัทธินี้ ที่จะต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ ที่หลวงวิจิตรวาทการ เห็นว่ากำลังมุ่งร้ายหมายขบวนการไทยอยู่ (2519: 156 - 157) และท่านเห็นว่า ลัทธิชาตินิยมนี้ เป็นลัทธิอันเดียวในโลกนี้ ที่น่าจะเป็นป้อมปราการป้องกันความระบอบของคอมมิวนิสต์ได้ (หลวงวิจิตรวาทการ, 2505: 13)

ดังนั้น การใช้คำ ๆ นี้ ของ เดรก เรย์โนลด์ส จึงเกิดมีปัญหาเกิดขึ้น เพราะไม่ได้อธิบายให้กระจ่างชัดว่า จะใช้คำ ๆ นี้ในความหมายไหน เพราะ ลัทธิชาตินิยมใน 2 ยุคนั้น ค่อนข้างจะแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดเจน การละจุดนี้ไว้ให้เกิดความคลุมเครือ ทำให้มีปัญหาเวลากล่าวถึง การได้รับการตอกย้ำ (เสริม) ของลัทธินี้ จากลัทธิชาตินิยมของรัชกาลที่ 6 เพราะกอบแก้ว ก็ได้วิเคราะห์อย่างชัดเจนว่า ลัทธิชาตินิยมทั้งสองนี้แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ก็นับเป็นเรื่องแปลก ที่ของต่างกันสามารถเสริม หรือตอกย้ำซึ่งกันและกันได้

แต่ทว่า สิ่งนี้ยังต้องการคำอธิบายที่ชัดเจนกว่านี้

ด้วยเหตุผล 4 ประการนี้เอง ทำให้ผู้วิจัยไม่สามารถรับข้อสรุปของ เรย์โนลด์ส ได้ แม้จะเห็นด้วยกับวิธีการที่ใช้ในการศึกษา (approach) อยู่มากก็ตาม

ดังนั้น อาจสรุปได้ว่า แง่มุมหนึ่งที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์นิพนธ์ คือ การวิเคราะห์เค้าโครงเรื่อง จะทำให้สามารถเข้าใจงานเขียนประวัติศาสตร์นั้น ๆ ได้ดีกว่าลักษณะปลีกย่อยในงานชิ้นนั้น ๆ แต่ก่อนที่จะวิเคราะห์ต่อไป ถึงลักษณะเค้าโครงเรื่องในประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ เราควรตรวจสอบความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดลักษณะการเขียนที่เรียกว่า "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่" เสียก่อน

ผู้วิจัยพบว่า ลักษณะดังกล่าวนี้ ได้เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 4 และได้ค่อย ๆ พัฒนาทั้งวิธีการและรูปลักษณะ ในบุคคลกลุ่มหนึ่งในยุคนั้น จนกระทั่งได้ "ตกผลึก" ลงตัวในงานเขียนของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กรมพระยาเดโชไชย กรมพระยาพิชัยสงคราม พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เดโชไชย เป็นต้น เราจะเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ได้ดีขึ้น เมื่อศึกษาความเปลี่ยนแปลงที่พบในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เพราะผู้วิจัยคิดว่า สามารถวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงนี้ ซึ่งจะพบได้ในงานพระนิพนธ์ของพระองค์ เป็นภาพสะท้อนความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน "วิวัฒนาการ" ของประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย และการศึกษา โดยผ่านงานพระนิพนธ์นี้ จะสะดวกและมีลักษณะเป็นรูปธรรมมากกว่า

นั่นก็คือ งานวิจัยในขั้นต่อไป จะเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงแรกจะเป็น การวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลง ที่เรียกว่า "ประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยใหม่" ในพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และช่วงถัดไปจะเป็นการวิเคราะห์ "เค้าโครงเรื่อง" ในพระนิพนธ์ของพระองค์

3.3 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์: ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่

ผู้วิจัยจะไม่ลงไปในรายละเอียดเกี่ยวกับชีวประวัติของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เพราะมีงานวิจัยหลายชิ้นได้วิจัยเรื่องดังกล่าวไว้แล้ว ดังนั้น จึงขอเสนอในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการนิพนธ์ประวัติศาสตร์เลย

ก่อนอื่น ต้องทำความเข้าใจก่อนว่า คำ 3 คำที่มีความหมายแตกต่างกันในปัจจุบัน นั้น ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มิได้ถูกใช้ให้ต่างกัน ดังเช่นปัจจุบัน

คำ 3 คำนั้นก็คือ 'พงศาวดาร' 'ประวัติศาสตร์' และ 'โบราณคดี' จึงมักจะพบการใช้คำ ๓ หนึ่งในสามคำอื่นอยู่เนื่อง ๆ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ได้ทรงรับอิทธิพลทางความคิดด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีโดยตรง จากบุคคล 3 คน คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ และ สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งมีหลักฐานแสดงไว้ดังนี้ คือ ในกรณีแรก สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพได้ตรัสบอกให้กรอกลงในสมุดพระประวัติทรงรับราชการ เมื่อพ.ศ. 2466 ข้อความตอนหนึ่งว่า ความรู้รัฐประศาสน์ และ โบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งสอน (2487: 20) และในปาฐกถาเรื่อง 'สงวนของโบราณ' ได้ทรงแสดงว่า "อันการสอบสวนพงศาวดารโดยทางวิชาการ ด้วยอาศัยตรวจค้นของโบราณ เริ่มมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ 5 ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงสอบสวนโบราณคดี และทรงชี้แจงชักชวน ผู้ซึ่งสนองพระเดชพระคุณอยู่ใกล้ชิด ให้เห็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดี" (2473: 309) ส่วนในกรณีที่ 2 ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในนิทานโบราณคดี ว่า "ครั้งเมื่อฉันเป็นนายทหารมหาดเล็ก ประจำอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เวลาค่ำมักชอบไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ที่วังตรงหน้าประตูวิเศษชัยศรี ทูลถามเรื่องโบราณต่าง ๆ ท่านก็โปรดตรัสเล่าให้ฟัง โดยไม่ทรงรังเกียจ" (2487: ข) ส่วนในกรณีที่สามนั้น ได้ทรงนิพนธ์ไว้ใน ความทรงจำ ว่า "ในขณะที่ทรงผนวชสามเณรอยู่นั้น เวลาใดที่ทรงมีเวลาว่าง มักเสด็จขึ้นเฝ้า สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระอุปัชฌาย์ ผู้ทรงมีความรู้อย่างเชี่ยวชาญ ในวิชาโบราณคดีผู้หนึ่ง เพื่อทูลถามเรื่องโบราณต่าง ๆ เสมอ ซึ่งนอกจากจะทรงได้ความรู้เรื่องโบราณต่าง ๆ แล้ว ยังทรงได้รับ 'วิธีการเล่าเรื่อง' ที่ผิดกับคนอื่น ๆ คือ เมื่อทรงบรรยายไปตลอดเรื่องแล้ว มักตรัสเล่าแต่เนื้อความซ้ำอีกครั้งหนึ่ง คนที่ฟังตรัสเล่าย่อมเข้าใจ และจำความได้ไม่ผิด ฉันชอบเอาวิธีนั้นมาใช้เมื่อเป็นผู้ใหญ่ เคยถูกนิทาว่า เล่าอย่างคนแก่ แต่ก็เห็นดีอยู่นั่นเอง ด้วยเห็นว่า การที่เล่าอะไรที่ให้ความรู้ หรือสอนวิชาให้แก่ผู้อื่น ผิดกับการพูดเล่นเจรจากัน เพราะประโยชน์ข้อสำคัญอยู่ที่ ต้องให้ผู้ฟังรู้ และเข้าใจจริง ๆ" (2516: 293) แต่จากงานนิพนธ์ของ ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล ได้ทรงกล่าวว่า จากหลักฐานทั่วไป กล่าวว่า "พระองค์ท่าน (สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ) ทรงเรียนวิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทั้งสองพระองค์นี้ ทรงศึกษามาจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกทีหนึ่ง" (2517: 35)

ถึงจุดนี้ พอจะสรุปได้ว่า สิ่งที่สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ทรงได้รับความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ จะมีลักษณะเป็น หลักฐาน (ข้อมูลเรื่องราวในอดีต) การเลือกใช้หลักฐานและวิธีการนำเสนอต่อสาธารณชน ซึ่งก็ควรที่จะกลับไปดูงานพระราชนิพนธ์

ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่ง ผู้วิจัยขอแยกการนำเสนอ ดังนี้

1. ในด้านหลักฐาน ซึ่งจะพบว่า สมเด็จพระปรมหาราชทรงใช้เรื่องราวที่บุคคลต่าง ๆ ได้เล่านั้น มาเปรียบเทียบ เพื่อเลือกสรรข้อเท็จจริงที่จะทรงยอมรับและใช้เป็นหลักฐาน และ สำหรับในกรณีที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างมาประกอบ เพื่อให้เห็นว่า ทรงยอมรับพระราชนิพนธ์ และ ทรงเพิ่มเติมในรายละเอียดเท่านั้น เช่น พระราชนิพนธ์เรื่อง "เรื่องราวของเมืองเขมร" ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากหน้า 16 - 59 ได้ทรงบรรยายเหตุการณ์ ตั้งแต่สมัยพระอุทัยราชาเรื่อยมา จนถึงสมัยเดียวกับพระองค์ เมื่อเปรียบเทียบการดำเนินไปของเค้าโครงเรื่องของเหตุการณ์ต่าง ๆ จะเหมือนกันกับพระนิพนธ์ของสมเด็จพระปรมหาราช ซึ่งผู้วิจัยขอเรียกว่า 'เค้าโครงเรื่องย่อ' ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ซึ่งเป็นตอน "เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวนเมืองเขมร" ที่ว่าด้วย เรื่องเมืองเขมร แต่ได้ทรงเพิ่มเติมแทรกการอธิบายในบางเรื่อง อีกตัวอย่างหนึ่ง คือ พระราชนิพนธ์เรื่อง "เรื่องแห่งพระราชสาส์นครั้งทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ" ในพระราชนิพนธ์เล่มเดียวกัน ได้ทรงกล่าวว่า "เป็นความโง่เง่า ทั้งของพระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดี" (น. 66); "พระเจ้าแผ่นดินไทยและเสนาบดีไทยในเวลานั้น โง่ มั่งง่ายนัก" (น. 67) "ว่าถูกพวกจีนล่อลวงให้เสียยศเงินสั่งให้ไปก้องเมื่อไหร่ก็ไปเมื่อนั้น ถูกลวงทั้งก้อง ทั้งชื่อ ไม่มีอาย ขายหน้า โง่มง่ายตลอดลงมาหลายชั่วอายุคน ความโง่เง่าเป็นไปทั้งนี้ ต้นเหตุใหญ่เพราะว่า หนังสือจีนรู้ได้โดยยากที่สุด ไม่เหมือนหนังสือไทยและหนังสือต่างประเทศทั้งหลาย พอจะรู้ได้บ้าง ก็ไทยแท้ มิใช่บุตรจีน จะรู้หนังสือจีนก็ไม่มี ก็เมืองมงายโง่มาหลายชั่วอายุคนแล้ว พระเจ้าแผ่นดินไทยทั้งหลายในเวลาก่อนนั้น และ เสนาบดี ก็โง่มง่ายด้วยหลายชั่วแผ่นดินนั้น เพราะความมั่งง่าย..." (น. 71) สมเด็จพระปรมหาราชทรงใช้พระราชนิพนธ์ขึ้นเดียวกัน ได้ทรงกล่าวพาดพิงไว้ว่าการถูกหลอกลวงตามพระราชนิพนธ์นั้น เป็นกรณีทั่วไปที่เกิดกับทุกประเทศเมื่อค้าขายกับจีน และ "...เรื่องทางไมตรีกับจีน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้โดยนิศดาร ได้พิมพ์ในหนังสือ ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ปรากฏอยู่แล้ว..." (น. 112) เป็นต้น

2. ในด้านวิธีการ จากข้อที่แล้วจะพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีทัศนะที่วิพากษ์วิจารณ์ (critical) และการอ้างความเป็นสาเหตุ (causality) อยู่ด้วย ในงานเขียนของ พงศ์ธิดา เกษมสิน ได้เสนอว่า รัชกาลที่ 4 ทรงวิพากษ์วิจารณ์ การเขียนประวัติศาสตร์ของคนรุ่นก่อนว่า มีความสับสนคลุมเครือ ไม่แน่นอน เต็มไปด้วย เรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ไม่คำนึงถึงเหตุผล บางทีก็ขัดแย้งกันเอง และอาศัยการคาดคะเน

ด้วยผู้บันทึกไม่คิดว่า จะมีผู้รู้มาตรวจสอบภายหลัง เช่น พระบรมราชวิจารณ์ เรื่องตำนานพระแก้วมรกต ว่า 'นิทานที่ไทยบ้าง เขมรบ้าง ลาวพุงดำบ้าง ลาวพุงขาวบ้าง แต่งไว้มีอยู่มาก แต่ต่างคนต่างว่าตามได้ยิบ และคาดคะเนผิดกันมากนัก จะเอาเป็นประมาณลงไม่ได้ ทรงยืนยันว่า ประวัติศาสตร์ต้องเป็นเรื่องแน่นอน สามารถอธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล และมีหลักฐานยืนยัน (ดูเชิงอรรถต่าง ๆ จาก พงศ์ธิดา เกษมลิน 2528: 108 - 109) นอกจากนี้ พงศ์ธิดา ยังได้สรุปลักษณะร่วมซึ่งพบในพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ ดังนี้ คือ (การสรุปเป็นข้อ ๆ ทำโดยผู้วิจัย รายละเอียดดูในหน้า 103 - 104)

- ก. ทุก ๆ เรื่องเกี่ยวข้องกับสถาบันกษัตริย์
- ข. เพื่อประโยชน์ในการปกครอง มิใช่เพียงรู้ว่าอะไรเกิดขึ้นเท่านั้น
- ค. เป็นเครื่องสร้าง และ ยืนยันความชอบธรรมในการปกครอง
- ง. เป็นเครื่องมือยืนยันถึงสิทธิเหนือดินแดน เช่น การพระราชทานพงศาวดารเขมรถวายพระเจ้านโปเลียนที่ 3 แห่งฝรั่งเศส เพื่อยืนยันว่า เขมรเป็นเมืองขึ้นของไทย

ประเด็นปลีกย่อยอันหนึ่งซึ่งน่าสนใจ ที่พงศ์ธิดา ได้กล่าวไว้คือ การให้ความสำคัญแก่ชาติกำเนิด ซึ่งเริ่มต้นโดยรัชกาลที่ 4 ดังนั้น จึงทรงแบ่งช่วงเวลาในประวัติศาสตร์อยุธยา ออกเป็น 3 ช่วง คือ จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระศรีเสาวภาคย์ พระเจ้าทรงธรรมถึงพระอาทิตย์วงศ์ และ พระเจ้าปราสาททองถึงพระเจ้าเอกทัศ โดยพงศ์ธิดาให้เหตุผลว่า ทั้งนี้คงจะทรงพิจารณาจากการสืบสายโลหิตของผู้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง กล่าวคือ พระเจ้าทรงธรรมไม่ได้เป็นเจ้านายในราชวงศ์ และพระเจ้าปราสาททองมีความสัมพันธ์กับราชวงศ์ที่ห่างไกล และไม่ชัดเจน พระราชดำริเรื่องชาติกำเนิดนี้ ได้รับการยืนยันจากการที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า พระเจ้าปราสาททอง (2507: 16) (เช่นเดียวกัน ดูเชิงอรรถและรายละเอียดเพิ่มเติม ใน พงศ์ธิดา: หน้า 110 - 111) ซึ่งแนวความคิดเกี่ยวกับราชวงศ์นี้ ถูกอธิบาย และให้ความสำคัญอย่างมากในพระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้า)

3. ในด้านวิธีการนำเสนอ นอกจากที่ได้กล่าวมาข้างต้น ที่ทรงได้รับอิทธิพลจากสมเด็จฯ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ในเรื่องการเล่าแล้ว สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงแสดง "เคล็ด" ของการปาฐกถาไว้ว่า "การแสดงปาฐกถานั้น เราต้องการแสดงให้คนเขาชมว่า เราแสดงดี คนที่มาฟังได้ความรู้ไปเป็นประโยชน์ เหมือนกับพระเทศน์ จะเทศน์ให้ได้ประโยชน์ต้องแล้วแต่เคล็ดและปัญญาของพระ พระที่ฉลาดอย่างนี้ก็มีสมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และ สมเด็จฯ พระราชาคณะต่าง ๆ หากมีใครมานิมนต์ท่านเหล่านี้ ท่านมักพิจารณาดูก่อน แล้วท่านก็เลือกเอาธรรมในพระพุทฺธ

ศาสนา ซึ่งเป็นขั้นที่ควร ถ้าผู้ฟังเป็นชาวนา ท่านก็แสดงธรรมให้เหมาะแก่ผู้มาฟัง พูดเฉพาะแต่ธรรมที่เป็นประโยชน์ นี้เป็นเคล็ดของปาฐกถา ซึ่งตรงกันข้ามก็คือ พระที่ไม่ฉลาด ตั้งหน้าเอาแต่คัมภีร์ไปตั้งสามสี่ลาน แล้วก็เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้เลย บางทีทำให้ผู้ฟังไม่เลื่อมใส ท่านทั้งหลาย ถ้าต่อไปได้มีโอกาสแสดงปาฐกถาแล้ว จงถือภาษิตนี้" (2474 ข: 328) นั่นก็คือ วิธีการแบบพระเทศน์นี้ โดยเฉพาะพระที่ฉลาดในการเทศน์นั้น สมเด็จพระพรหมพระยาตำรากรราชานุภาพ ได้ทรงรับมาเป็นแบบอย่างด้วย

ลักษณะการทั้งสามนี้ เป็นสิ่งที่เราอาจจะเรียกว่า เป็นมรดกทางความคิดที่ตกมาถึง สมเด็จพระพรหมพระยาตำรากรราชานุภาพ และ พระองค์ได้ทรงเสริมต่อสิ่งเหล่านี้ออกไป ผู้วิจัยพบว่า สิ่งที่พระองค์ทรงเสริมต่อออกไปนั้น เป็นสิ่งใหม่ทั้งในทางรูปแบบ และเนื้อหา ที่งานต่าง ๆ ก่อนหน้าพระองค์ แม้จะพบลักษณะเช่นนี้บ้าง ก็จะพบว่าค่อนข้างกระจัดกระจาย และขาดความเป็นระบบระเบียบ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอนำเสนอความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในงานพระนิพนธ์ดังต่อไปนี้

ผู้วิจัยพบว่า จาริตการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ที่มีใช้เป็นรูปแบบงานร้อยกรองนั้น จะอยู่ใน 3 รูปแบบ คือ

1. การเล่าเรื่อง (tell a story)
2. จาริตแบบพงศาวดาร
3. ลักษณะใหม่ของภาษาความเรียง (แบบเรื่องอิงพงศาวดาร)

ในลักษณะของการเล่าเรื่องนั้น ผู้วิจัยคิดว่า มีความเป็นไปได้ 2 อย่าง คือ อาจจะเป็นจาริต ที่ต่อเนื่องมาจากการเทศนาของพระสงฆ์ ที่มีมาในสังคมไทยเป็นเวลาช้านานแล้ว ผู้วิจัยคิดต่อไปว่า ถ้าหากว่ามีการเปลี่ยนเนื้อเรื่องภายในเสียใหม่ ให้มิได้เกี่ยวข้องกับพระพุทธรศาสนา เราก็จะได้การเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นมา โดยถ่ายทอดจากคน ๆ หนึ่งไปสู่คนอื่น ๆ ได้ในลักษณะการเดียวกัน (โดยไม่ต้องผ่านภาษาเขียน) หรือ อาจจะเป็นในทางกลับกันว่าจาริตการเล่าเรื่องนี้ดำรงอยู่ก่อนแล้วเป็นเวลาช้านาน กล่าวคือ ก่อนพุทธศาสนาเข้ามาเสียอีก ซึ่งในความหมายนี้ก็คือ กระทั่งการเทศน์ของพระองค์ก็ได้รับอิทธิพลของการเล่าเรื่อง และต่อมาภายหลังจึงเกิดการเปลี่ยนแปลง ดังเช่นในอย่างแรก เกี่ยวกับการเล่าเรื่องนี้ สมเด็จพระพรหมพระยาตำรากรราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "การที่คนแก่ชอบเล่าอะไรให้เด็กฟัง น่าจะเป็นธรรมดาของมนุษย์มาแต่ดึกดำบรรพ์" (2487: ข - ค) ซึ่งเป็นลักษณะทั่วไป ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างถึงอิทธิพลของจาริตนี้ ที่ดำรงอยู่จนถึงในยุคแรก ๆ ของงานแปลซึ่งเป็นการเรียบเรียงข่าวเกี่ยวกับสถานการณ์ในต่างประเทศ ดังเช่นเรื่อง "คนที่ทำรถไฟแต่แรกเดิม" อันเป็นเรื่องของ ยอร์ช สตีเวนสัน ซึ่งประดิษฐ์รถไฟขึ้นสำเร็จ

เมื่อปี พ.ศ. 2373 เป็นบทความในหนังสือพิมพ์ทรูโรวาท เริ่มด้วยภาษาไทยง่าย ๆ แบบเล่านิทานว่า "ยังมีเด็กคนหนึ่ง ชื่อ ยอร์ช สตีเวนสัน อยู่เมืองอังกฤษ ยอร์ชเป็นบุตรของคนเข็ญใจอาศัยอยู่ในเรือนกระท่อมเล็ก..." (หอมหวล ชื่นจิตร 2520: 61 - 62)

ในงานเขียนของหอมหวล เรายังจะพบต่อไปอีกว่า งานแปลเรื่องสั้นในยุคแรก ๆ นั้น (แทนที่จะมีอิทธิพลมากตามความเข้าใจของ เรย์โนลด์ส์) ถูกอิทธิพลของจารีตการเล่าเรื่องครอบงำ ทำให้ลักษณะของการแปลที่พบมี 3 แบบ ซึ่งประสบความสำเร็จแตกต่างกันออกไป (2520: 58 - 60) คือ

1. การแปลโดยตรงตามต้นฉบับเดิม มีลักษณะที่ใกล้เคียงกับภาษาที่ใช้ในปัจจุบัน เป็นวิธีการที่มีปัญหาในการสื่อความหมาย หอมหวลจึงสรุปว่า วิธีการแปลแบบนี้ ดูจะไม่เป็นที่นิยมมากนักในสมัยนั้น เพราะผู้อ่านรู้สึกห่างเหินจากผู้เขียน

2. การเรียบเรียงเรื่องจากต้นฉบับเดิม แล้ว 'เทียบเป็นต่างว่า เรื่องเกิดในเมืองไทย' มีการเปลี่ยนซึ่งตัวละคร และสถานที่ ใช้สำนวนพูดแบบไทยในสมัยนั้น เน้นบทขยายและคำพูดซ้ำขึ้นให้มากขึ้น

3. เรื่องที่แปลจากภาษาฝรั่ง โดยผู้แปลเอาตัวเองเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องนั้นด้วยเสมือนว่า เป็น ผู้เล่า การแปลจะรักษา โครงเรื่อง ตัวละคร สถานที่เดิม ไว้หมด แต่ผู้แปลจะเล่าว่า เป็นเรื่องที่ตนได้ยินมากับหู

หอมหวลได้ให้ข้อสรุปที่น่าสนใจว่า "งานแปลที่ประสบความสำเร็จนั้น ต้องสนองวัตถุประสงค์ของผู้แปลว่าจะแปลงานนั้นเพื่อประโยชน์อันใด และสภาพแวดล้อมของผู้อ่านจะต้องนำมาพิจารณาเป็นสำคัญ" (น. 81, เน้นโดยผู้วิจัย)

ในลักษณะที่เป็นจารีต แบบพงศาวดาร ก็คือ จะพบในงานพงศาวดารทั่ว ๆ ไป ที่เป็นการบันทึกเหตุการณ์ตามลำดับของเวลาที่เกิดขึ้น และมี คำขึ้นต้น - คำลงท้าย ที่เป็นลักษณะเฉพาะ อิทธิพลของจารีตนี้ก็มาปรากฏในงานแปลยุคแรก ๆ เช่นเดียวกัน คือ ในหนังสือพิมพ์ทรูโรวาท เล่มที่ 1 หน้าเบอร์ 1 คอลัมน์ข่าวต่างประเทศ บทความเรื่อง 'หลมมลายู' ได้ขึ้นต้นบทความ ด้วยสิ่งที่เรียกว่า "การเขียนเล่าเรื่องแบบสำนวนพงศาวดาร" (หอมหวล: 60 - 61)

"แปลหนังสือพิมพ์ลอนดอน ชื่ออีเมล ว่าด้วย มลายูเปนนมสุลา

ลงพิมพ์เมื่อเดือนเมษายน วันที่หก คศศตศักราช 1874 มีความว่า ทุกวันนี้ที่ทวีปยุโรป ไม่มีใครรำลึกถึง เลตรทมลักกาเลย... (และจบว่า)... ข้าพเจ้าผู้ตีพิมพ์หนังสือนี้ เห็นว่า เซอร์แอนดรูกลาร์ตเป็นคนฉลาด มีสติปัญญา, เป็นดีโปลมาติกแท้ ๆ, การที่เขาจัดแจงสำเร็จได้ในวันเดียว คิวเวอร์เนออื่น ๆ, ที่ได้เคยมาอยู่ในเมืองสิงคโปร์มาแต่ก่อนนั้น, คิดจัดแจงมาถึงสิบห้าปีแล้วก็ยังไม่สำเร็จ, บัดนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าเมืองมลายูเปนิมสุลา, คงจะเจริญด้วยว่ามีเรซีเดนที่อังกฤษ ยังกับอยู่ในเมืองนั้น สิ้นความในหนังสือพิมพ์แต่เท่านี้"

จาริตแบบพงศาวดารนี้ หากพิจารณาในพงศาวดารจะพบได้ตั้งแต่ ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ มาจนถึง ฉบับของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และถูกเปลี่ยนแปลงโดยสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงราชานุภาพ ด้วยรูปแบบของ 'ภาษาความเรียง' (เรียกตามคัมภีร์ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 68)

ในลักษณะของ ภาษาความเรียง นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527: 68 - 69) ได้ อธิบายว่าเป็นการพยายามหาความแปลกใหม่ โดยการหาขยายจากแหล่งอื่น (น. 67) ซึ่ง ความแปลกใหม่นี้อาจจะประสบความสำเร็จ หรือ อาจจะไม่ประสบความสำเร็จก็ได้ ที่ไม่ประสบความสำเร็จก็เช่น ลิลิตพระมงกุฎ แต่ที่ประสบความสำเร็จ เป็นงานแปล สามก๊ก และ ราชาธิราช และ ไซ่อ้น ซึ่ง นิธิ อธิบายว่า วรรณกรรมเหล่านี้ ล้วนใช้ภาษาความเรียงในการเล่า 'นิยาย' ทั้งสิ้น ภาษาความเรียงเมื่อเล่านิยายนั้น จะต้องนับว่าเป็นรูปแบบใหม่ของวรรณกรรมไทย กล่าวคือ ไม่สามารถหาได้ในวรรณกรรมรุ่นก่อนหน้าต้นรัตนโกสินทร์... มีการกลืนให้ เป็นไทยน้อยมาก และนิธิโยงให้เห็นความสัมพันธ์ว่า ออกจะเป็นเรื่องธรรมดา ที่ผู้มีส่วนร่วมในการแปล หรืออุดหนุนการแปลวรรณกรรมต่างประเทศเหล่านี้ เกี่ยวข้องอยู่กับการค้าต่างประเทศทั้งสิ้น เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (หน) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นิธิยังได้กล่าวต่อไปว่า ความนิยมที่หนังสือประเภทราชาธิราชและสามก๊กได้รับนี้ ก่อให้เกิดการขยายตัวของ การใช้ภาษาความเรียงในวรรณกรรมไทยอย่างมาก อาจจะกล่าวได้ว่า งานแปลเหล่านี้ เปิดยุคใหม่ของการใช้ภาษาความเรียง และ ก่อนที่ยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์จะสิ้นสุดลง ก็มีการใช้ภาษาเช่นนี้ในการแต่งวรรณกรรมของตนเอง โดยไม่ได้แปลจากภาษาอื่นอีก ได้แก่ เรื่อง ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ หรือ เรื่องนางนพมาศ (ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527)

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับ นิธิ อย่างมากที่เน้นเรื่องความเป็น 'ของนอก' ที่ไม่ได้รับการกลืนให้ เป็นไทย ของ 'เรื่องอิงพงศาวดาร' (ตามคัมภีร์ของ ขวัญดี รักพงศ์ 2520) ที่แปลจากภาษาต่างประเทศ แต่ก็มีข้อที่เห็นต่างกันเล็กน้อย คือ 'การใช้ภาษาความเรียง แบบเล่านิยาย' อาจจะสื่อความหมายได้ไม่ชัด เพราะจะปะปนกับจาริตการเล่าเรื่องที่ไม่ผูกกับ

ภาษาเขียนที่มีมานานแล้วในอดีต ดังนั้น ผู้วิจัยจะขอเรียกว่า เป็น 'ภาษาความเรียงแบบเรื่องอิงพงศาวดาร' ซึ่งมีลักษณะต่างไปจากการเล่าเรื่องแบบธรรมดา และ จาริตแบบพงศาวดารที่ค่อนข้างแห้งแล้ง

ดังนั้น ถ้าข้อสรุปนี้ถูกต้อง งานเขียนของ มาลินี ดิลกวิเศษ (2527) ก็คงต้องมีปัญหาบางประการที่ต้องการการค้นคว้าเพิ่มเติม เพราะมาลินีมีสมมติฐานว่า สามก๊ก เป็นงานดัดแปลง สร้างสรรค์ มากกว่าที่เป็นเพียง 'งานแปล' อย่างที่เข้าใจกัน (2527: 25) เหตุผลที่สนับสนุนสมมติฐานนี้ ก็คือ บุคคลผู้แปลรายนี้เป็นกวีเอกแห่งยุคสมัยนั้น ได้เลือกที่แปลเป็นร้อยแก้ว ตามจาริตแบบพงศาวดาร ดังนั้น ประเพณีแห่งวรรณกรรมไทยมีอิทธิพลต่อการเลือกรูปแบบการประพันธ์ของผู้แปลไทย (น. 132) เหตุผลตรงนี้ ผู้วิจัยคิดว่าน่ารับฟังมาก เหมือน ๆ กับ 'การลองผิดลองถูก' ที่บังเอิญประสบความสำเร็จ เช่นที่ใช้ในการอธิบายของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527) แต่ ความเห็นนี้ปรากฏจากน้ำหนักในการวิเคราะห์ เพราะ เหตุผลที่ตามมาของ มาลินี คือ "การเลือกรูปแบบร้อยแก้วของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เหตุผลสำคัญอีกอย่างหนึ่ง น่าจะเป็นเพราะ ต้องการผลิดงานให้ผู้อ่านไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยอมรับได้ โดยให้อยู่ในกรอบของแบบประเพณีแห่งการผลิดวรรณคดีไทย แนวโน้มนี้น่าจะเป็นจริง เพราะโครงการแปลเรื่องสามก๊กเป็นพระราชดำริของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ผู้มีพระราชประสงค์จะให้หนังสือนี้เป็นตำราพิชัยสงคราม และเป็นวรรณกรรมของชาติ เพื่อประโยชน์แก่ราชการบ้านเมือง ประกอบกับพระองค์ทรงมีราโชบายสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นปึกแผ่นมั่นคง โดยฟื้นฟูวัฒนธรรมที่เป็นแบบฉบับในสมัยอยุธยา (คือ สามก๊ก ?) จึงเป็นไปได้อย่างมากว่า แนวการประพันธ์เรื่องสามก๊ก ถูกดัดแปลงให้สอดคล้องกับ ประเพณีนิยมของไทย (คือ อะไร ?) ... ดังนั้น การที่จะเลือกรูปแบบของจีนมาทั้งดุ้นนั้น คงจะเป็นแนวเขียนที่แหวกประเพณีนิยมของไทยอยู่ และคงไม่ได้รับการสนับสนุน เนื่องจากเป็นแนวทางที่ขัดต่อนโยบายหลักของการสร้างชาติในเวลานั้น ซึ่งเป็นการอนุรักษ์อารยธรรมไทยในอดีต" (น. 130 - 131, ข้อความในวงเล็บ และที่เน้น เป็นของผู้วิจัย)

ผู้วิจัยไม่เห็นด้วยกับเหตุผลที่กล่าวมาเกือบทั้งหมด เพราะมาลินีไม่เคยอธิบายเลย ว่า ประเพณีแห่งการผลิดวรรณคดีไทย ประเพณีนิยมไทย อารยธรรมที่เป็นแบบฉบับในสมัยอยุธยา คืออะไร และที่นิธิได้ทำวิจัยไว้กลับเป็นตรงกันข้าม (ดังได้กล่าวมาแล้ว) และข้อควรสังเกตนั้นในงานชิ้นนี้ก็คือ สมมติให้ผู้เสววรรณกรรมต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ("ผู้อ่านไทย") เลือกเสพเหมือนชื่อหนังสือฟ็อกเก็ตบุ๊ก ทั้งๆ ที่การอ่านงานประเภทนี้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีอยู่อย่างจำกัดมาก และ อาศัยการคัดลอกต่อ ๆ กันไป อีกประการหนึ่ง ที่ค่อนข้างจะอันตราย คือ การกล่าวถึง 'นโยบายการสร้างชาติ' คงจะยังไม่เกิดขึ้นในยุคสมัยเช่นที่กล่าวมา

การกล่าวถึงจารีตทั้งสามนี้ เพื่อต้องการจะพูดต่อถึง ผลกระทบของงาน สามก๊ก หรือ ภาษาความเรียงแบบเรื่องอิงพงศาวดารต่อการนิพนธ์ประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพ แต่ก่อนไปถึงจุดนั้น ควรจะพิจารณาก่อนว่า ในทัศนะของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพทรงให้ความหมายแก่ประวัติศาสตร์ไว้อย่างไรบ้าง

ใน สาส์นสมเด็จพระเจ้า ลายพระหัตถ์ ลงวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2477 ได้ทรงอธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า "...หม่อมฉันมีเรื่องเก่าที่จะทูลให้ทรงสั่งเกิดประกอบสำหรับท่านทรงพงศาวดารที่เขาแจกนั้นด้วย หนังสือที่เรียกว่า พงศาวดาร ของเราที่แต่งกันมาแล้ว นับแต่พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา มาจนพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่ง แต่งตามรูปจดหมายเหตุ หรือเรียกตามภาษาอังกฤษว่า Chronicle คือเอาวันคืนตั้งเป็นหลัก วันใดมีเหตุอย่างใด เล่าไปตามลำดับนั้น ไม่ตรงกับหลักของประวัติศาสตร์ คือ History หลักของประวัติศาสตร์นั้น แม้จะเอากาลกำหนดตั้งเป็นหลัก เรื่องที่จะกำหนดก่อนและหลังนั้น มีข้อสำคัญที่ต้องถือเป็นหลัก 3 ส่วน คือ

- ส่วนที่ 1 เกิดเหตุการณ์อย่างไร
- ส่วนที่ 2 ทำไมจึงเกิดเหตุการณ์อย่างนั้น
- ส่วนที่ 3 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้นให้ผลอย่างไร

อันนี้เป็นหลักของประวัติศาสตร์ เพราะ ประวัติศาสตร์เป็นวิชาว่าด้วยตัวอย่าง Science of Example เมื่อหม่อมฉันแต่งพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ยังไม่รู้หลัก จึงแต่งตามทางเก่า ครั้นมาแต่งพงศาวดารรัชกาลที่ 2 รู้หลักแล้ว จึงเปลี่ยนกระบวนการแต่งตามหลักที่ทูลมา ก็ดูเหมือนมีคนชอบกันมาก หม่อมฉันเคยคิดว่า จะแต่งพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ 6 แต่เกิดไปขัดข้องขึ้น 3 ข้อ คือ

ข้อที่ 1 ...การค้นหลักฐานยังไม่เสร็จ จึงค้างมา

ข้อที่ 2 เมื่อไปเห็นเรื่องรบฎวน และการโต้ตอบกับญวน นิกละอายใจด้วยการ Diplomacy ของไทยเราในสมัยนั้นขึ้นเร็ว ฝ่ายข้างญวนของเขาฉลาดกว่า เกียวกัน แพ้เขาทุกเรื่อง

ข้อที่ 3 อันเป็นข้อขัดข้องสำคัญ แก่การที่จะแต่งในรัชกาลที่ 6 คือว่าด้วยเรื่องหม่อมไกรสร ในสมัยนั้นหม่อมไกรสรกำลังมีบุญ หม่อมฉันนึกระแวงว่า แต่งอธิบายเรื่องหม่อมไกรสร อาจจะเป็นภัยแก่หอพระสมดฯ จึงได้ระงับความคิดมา แต่ที่เอาฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์พิมพ์คราวนี้ ก็เห็นจะไม่มีผลเสียหายอย่างไร ด้วยเชื่อว่า คงจะอ่านแต่บุคคลที่เอาใจใส่ศึกษาพงศาวดารแต่บางคน ส่วนมหาชนโดยมากเห็นจะไม่มีใครอ่านในสมัยนี้" (สาส์นสมเด็จพระเจ้า, เล่ม 4: 266 - 268)

พระองค์ได้ทรงอธิบายขยายความต่อไปอีก ในลายพระหัตถ์ลงวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2477 ว่า "ศัพท์ 'พงศาวดาร' นั้นใช้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีในหนังสือเก่า... ซึ่งพิเคราะห์ดู น่าจะตั้งขึ้นตามคติพราหมณ์ ด้วยถือว่า พระเจ้าแผ่นดินเป็นอวตารของพระเจ้า เป็นเจ้าบนสวรรค์ ประหลาดอยู่ที่ เรื่องพงศาวดารของฝรั่งที่แต่งแต่ก่อน ก็เหมือนกับพงศาวดารของไทย คือเอาพระเจ้าแผ่นดินขึ้นตั้ง ปันความตามรัชกาลเป็นกำหนด พงศาวดาร อย่าง ที่ แต่ง เป็น เรื่อง ของ ชาติ หรือ ประเทศ เป็น ของ เกิดขึ้น ใหม่ ตามความเห็นของหม่อมฉัน ยังรักให้ใช้เรียก History ว่า พงศาวดารอยู่ตามเดิม ถ้าจะเปลี่ยนเป็นคำอื่น เห็นควรจะใช้ 'ประวัติ' อนุโลมตามคำประวัติศาสตร์" และทรงกล่าวต่อไปอีกว่า "ว่าถึงคำของหนังสือพงศาวดาร ความจริงก็ตรงตามที่ตรัสมา คือ พงศาวดารที่แต่งใกล้ต่อเหตุการณ์ ไม่ดีเหมือนพงศาวดารแต่งเมื่อเหตุการณ์ล่วงแล้ว เมื่อหลายชั่วอายุคน..." (เล่มเดียวกัน: 246 - 247) ส่วนลายพระหัตถ์ของ สมเด็จฯ กรมพระยानริศรานุวัตติวงศ์ ที่ทรงอ้างถึงนั้น ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "ลายพระหัตถ์ลงวันที่ 2 เดือนนี้ ได้รับประทานแล้ว กระบวนแต่งพงศาวดารตามที่ตรัสอธิบายนั้น เป็นแน่นอนว่า ต้องดีล้ำเลิศ แต่จะต้องเป็นเรื่องที่ล่วงแล้วนาน จนไม่มีใครเกี่ยวข้องที่จะโกรธแค้น อับอายแล้ว จึงจะแต่งได้ถนัด" (เล่มเดียวกัน: 243 - 244)

จากจุดนี้ เราสามารถสืบค้นต่อไปได้อีกว่า คำว่า 'ประวัติศาสตร์' นั้น เป็นพระราชนิยาม ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงคิดขึ้นใช้ก่อนผู้อื่น เพื่อให้มีความหมายเท่ากับ คำภาษาอังกฤษว่า History (รามจิตติ; วิทยาจารย์, เล่ม 16, หน้า 104) ในงานวิจัยของสมเกียรติ วันทะนะ ได้ขยายความต่อไปว่า พระราชนิยามดังกล่าว คงเป็นที่รู้จักในหมู่นักปราชญ์ของราชสำนักผู้ใกล้ชิด ดังจะเห็นได้ว่า กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เมื่อครั้งยังทรงเป็น มหาเสวกตรี หม่อมเจ้าธานีนิติ อาจารย์ประวัติศาสตร์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยทรงนำมาใช้ให้ปรากฏหลักฐานเป็นครั้งแรก ในพระนิพนธ์เรื่อง หัวข้อประวัติศาสตร์ ภาค 1: โบราณประวัติ ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2460 (2527: 93)

กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ได้กล่าวถึง ความหมายของประวัติศาสตร์ในงานชิ้นเดียวกันนี้ ว่า "ได้แก่ เรื่องราวลำดับชั้นความเจริญแห่งหมู่คณะประชาชน หมายถึง เหตุการณ์ที่เป็นการเมือง (Politics) เป็นเบื้องต้น แต่เพื่อประกอบให้เข้าใจการเมืองดีขึ้น จึงมีเรื่องอื่น ๆ แทรกแซงเข้ามาด้วยเป็นส่วนมาก เช่น ศาสนา ศิลปวิทยา การศึกษา การค้าขาย เป็นต้น" (2460: 1) และยังทรงเห็นด้วยกับ 'รามจิตติ' ที่เสนอใช้คำว่า 'ประวัติศาสตร์' สำหรับแปลภาษาอังกฤษที่ว่า History คือวิชาอันนี้ เห็นน่าใช้ยิ่งกว่า 'พงศาวดาร' ด้วยประการทั้งปวง จึงได้ตกลงใช้คำนี้มาตลอด (น. 2)

แม้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระประชวรได้ทรงเลือกให้คำนำหน้าว่า พงศาวดาร (ใน ความหมายของประวัติศาสตร์) และกรมหมื่นนพิตยลาภพนิชยากรทรงเลือกใช้ ประวัติศาสตร์ ซึ่งทำให้ผิดกันนั้น แต่ลักษณะที่ร่วมกันในช่วงเวลานั้น คือ พ.ศ. 2457 ถึงประมาณปี พ.ศ. 2460 ก็คือ การที่เนื้อหาของ 'พงศาวดาร' แบบของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มิได้เป็นพงศาวดารแบบเดิมอีกต่อไป หรือกล่าวได้ว่า มิได้เป็น Chronicle ที่มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นศูนย์กลาง และ ถ้าหากไปให้ไกลสุดโต่ง แบบกรมหมื่นนพิตยลาภพนิชยากร ก็คือ เรื่องราวลำดับชั้นความเจริญแห่งหมู่คณะประชาชน ตรงจุดนี้ ผู้วิจัยต้องการเน้นเพื่อที่จะ กลับมาพูดถึง เรื่องประวัติศาสตร์แห่งชาติอีกครั้งหนึ่ง

ในพระนิพนธ์ลายพระหัตถ์ดังกล่าว ทำให้ผู้วิจัยทำการเปรียบเทียบ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 และ 2 เพื่อดูความแตกต่างของงานทั้ง 2 ชิ้นนี้ ได้ ความดังนี้

"เมื่อปีชวด โทศก พ.ศ. 2443 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชราชาธิราชเจ้า มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้าตรวจชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ลงพิมพ์ให้เจริญความรู้แก่ประชาชนทั้งหลาย นอกจากนี้ ยังมีหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้ง 4 รัชกาลซึ่งพระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดีฯ เรียบเรียงขึ้นไว้แต่ปีมะเส็ง เอกศก พ.ศ. 2412 โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าตรวจชำระ ให้สมควรแก่การพิมพ์ ตามพระราชประสงค์ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ชำระหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ และ ได้พิมพ์ส่วนที่ 1 สำเร็จแล้ว แต่ในปีฉลู ตรีศก พ.ศ. 2444" (2459 กะ <1> - <2>) และใน"รายงานทูลเกล้าฯ ถวาย"พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

"ข้าพระพุทธเจ้า จึงได้ตรวจชำระ โดยตั้งใจที่จะคงความไว้ ตามที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง ได้ตัดตอน เพิ่มเติม และแก้ไขบ้างแต่ที่จำเป็น คือ

- (1) ตัดข้อความที่ปราศจากสาระประโยชน์ออกเสียบ้าง
- (2) เพิ่มเติมข้อความที่ยังบกพร่องขาดอยู่ให้บริบูรณ์บ้าง
- (3) แก้ไขโวหาร
- (4) แก้ไขระเบียบที่เรียบเรียง ให้เข้าใจได้ดีขึ้นกว่าเดิมบ้าง

แต่ข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้แทรกเพิ่มเติมเข้าใหม่ในพระราชพงศาวดารนี้ ได้เลือกสรรแต่ที่มีหลักฐาน ควรเชื่อถือได้..." (2444: 4 - 5) ซึ่งพระองค์ทรงสรุปว่า หนังสือพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 1 ที่ข้าพเจ้าได้เรียบเรียง และพิมพ์ เมื่อปีฉลู ตรีศก นั้น

ที่จริงไม่แปลกกับฉบับที่ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้ทำไว้ (2459 ก: <3> - <4>) และ ได้ทรงนิพนธ์ต่อไปว่า

"...จนเมื่อมาจับทำพระราชพงศาวดารรัชการที่ 2 คราวนี้ข้าพเจ้าได้แต่งหนังสืออื่น ๆ อันเนื่องด้วยพงศาวดาร มืออธิบายพระราชพงศาวดารกรุงเก่า เป็นต้น ลังเกตดูผู้อ่านพอใจที่จะทราบ ทั้งตัวเรื่อง และยังวินิจฉัยในพงศาวดาร หรือถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่ง ทุกวันนี้มีผู้เอาใจใส่ศึกษาพงศาวดารในทางวินิจฉัย ใคร่ครวญ คิดเหตุผล ในเรื่องพงศาวดารมากขึ้น ไม่ได้อ่านไปเปล่า ๆ ดังแต่ก่อน อันนี้ถือว่าเป็นลาภ เกิดขึ้นในการศึกษาของบ้านเมือง เมื่อมีความรู้สึกอยู่อย่างนี้ ข้าพเจ้าจึงแต่งหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 ในทางที่จะให้ผู้อ่านได้วินิจฉัย และเข้าใจเหตุผลในเรื่องพงศาวดาร เพราะฉะนั้น ลักษณะที่เรียบเรียงจึงผิดกับ หนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ซึ่งข้าพเจ้าได้ทำมาแล้ว ทั้งสำนวน และวิธีเรียบเรียง จะเรียกว่าแต่งใหม่ก็เดี๋ยวกก็ได้ แต่ถึงกระนั้น เนื้อเรื่องก็ยังต้องอาศัย พระราชพงศาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นหลักความ..." (2459 ก: <6> - <7>) ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ พระองค์ทรงพิมพ์ไว้ว่า "ได้เริ่มลงมือชำระและเรียบเรียง" ตั้งแต่ปีขาล จศก พ.ศ. 2457 นั่นก็คือ ช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านจะอยู่ในปีพ.ศ. 2457 - 2459

ผู้วิจัยได้เทียบหนังสือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้พบความต่างที่ดำรงอยู่ แต่สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ได้ทรงปรารภถึง คือ

1. งานพระนิพนธ์มิได้เป็นแบบ Chronological approach ซึ่งเป็นการเรียบเรียงเหตุการณ์ตามลำดับเวลา โดยมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นศูนย์กลาง สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้วิธีการอธิบายโดยการอ้างถึงสาเหตุ (causal explanation) แต่ต้องเข้าใจคำนี้ ให้ต่างไปจากการที่มีการพูดคำว่า "สาเหตุ" บ้างในการอธิบาย เพราะการอธิบายแบบที่ทรงใช้นี้ต้องหาสาเหตุที่แท้จริง (real cause) ของเหตุการณ์ที่ทรงต้องการอธิบาย ลักษณะการเช่นนี้ จะพบได้อีกหลายแห่ง ที่เห็นได้ชัดเจน เช่น ใน แสดงบรรยายพงศาวดารสยาม ได้ทรงกล่าวว่า "การศึกษาพงศาวดาร (ในความหมายว่า history) ไม่ใช่เพียงแต่ต้องการรู้ว่า เรื่องราวนั้นเป็นมาอย่างไร ๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ได้ประโยชน์ของการศึกษาพงศาวดารเต็มที่ ยังต้องรู้ต่อไปว่า เพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น ๆ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ๆ แล้ว มีผลต่อมาอย่างไร" (2467 ก: ข) หรือ การที่ทรงสรุปเป็น "หลักการเรียนพงศาวดารต้องประกอบด้วยองค์สาม คือ ตัวการ เหตุ และ ผล" ดังตัวอย่าง เช่น

- ตัวการ ขุนหลวงตากสร้างกรุงธนบุรี
- เหตุ เหตุไฉนขุนหลวงตากจึงตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ไม่ไปตั้งที่อื่น เช่น ที่
สุโขทัย อโยธยา หรือ ราชบุรี เพชรบุรี ?
- ผล เมื่อขุนหลวงตากตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว ได้ผลอย่างไร เป็นคุณ
หรือโทษ ?

ต้องคิดให้ครบ 3 ข้อ จึงจะเรียกได้ว่า ความรู้ (2486 ก: 37 - 38)

นั่นก็คือ นอกจากการชี้หลักฐานที่ตนเชื่อให้ปรากฏแล้ว ความรู้เกี่ยวกับพงศาวดาร
ต้องอธิบายได้ถึงสาเหตุความเป็นมาของมันด้วย

2. ภาพของ "ประเทศสยาม" ถูกทำให้ปรากฏขึ้น (ไม่ว่าในความเป็นจริง จะ
มีหรือไม่ก็ตาม) เพราะ ตามวิธีการแบบ chronicle ส่วนอื่น ๆ ของ "ประเทศ" จะ
ปรากฏเฉพาะเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น เช่น เกิดโจรผู้ร้าย อุทกภัย เป็นกบฏ หรือกล่าวว่า เมื่อ
เกี่ยวข้องกับส่วนกลางที่กรุงเทพฯ เท่านั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรง
พยายามให้ "ประเทศ" มีอาณาเขตที่แน่นอน ซึ่งในประเด็นนี้ บริเชิลได้ให้เหตุผลประกอบ
ว่า เป็นผลเนื่องมาจาก การที่พระองค์ทรงรับงานของกระทรวงมหาดไทย จึงทำให้มีการ
มองปัญหา จากจุดที่เป็นราชอาณาจักรอันหนึ่ง (whole kingdom) และ นอกจากนี้ การ
ที่ทรงออกตรวจราชการไปในพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่คุ้นเคยในสมัยก่อนพระองค์ ทำ
ให้ทรงคุ้นเคยกับสภาพภูมิศาสตร์ เชื้อชาติ - ภาษา และ วัฒนธรรม ที่แตกต่างกันตามพื้นที่
ต่าง ๆ ทำให้ทรงเห็นว่า การมองที่เน้นแต่ศูนย์กลาง ตามจารีตที่เป็นมานั้น ขาดความ
เพียงพอ (Breazeale 1971: 76)

3. ได้ทรงนำแบบการอธิบาย "การจำลองอดีตขึ้นมาใหม่" (re-enactment
model) มาใช้ในการอธิบาย ซึ่งแบบการอธิบายนี้ ใช้อธิบายการกระทำของปัจเจกบุคคล
(individual) หรือกล่าวว่า เป็นระดับจุลภาค ดังนั้น เมื่อทรงใช้แบบการอธิบายนี้ในระ
ดับมหภาค (ประเทศ หรือสังคมทั้งหมด) จึงทำให้ภาพการอธิบายเหตุการณ์ระดับมหภาคถูก
แทนที่ด้วย (representation) กษัตริย์ภาพ (ซึ่งเป็นจุลภาค บางทีก็เรียกกันว่า Great
Man Theory หรือ ทฤษฎีประวัติศาสตร์แบบมหาบุรุษ) นั่นก็คือ ในเชิงตรรก กษัตริย์ภาพ
เป็นภาพแทนของสังคมโดยทั้งหมดที่เป็นผลมาจากการใช้แบบการอธิบายโดยการจำลองอดีต
ขึ้นมาใหม่ และผลที่ติดตามมาอีกอันหนึ่งคือ พระมหากษัตริย์ได้ทรงเป็น "ประธาน" (Sub-
ject) ของเหตุการณ์ที่กล่าวถึงในการอธิบาย หรือกล่าวว่า การอธิบายแบบนี้ สมมติล่วง
หน้าถึงประธานที่ทำหน้าที่คิด ก่อนลงมือกระทำ และผู้ที่คิดนี้คือ พระมหากษัตริย์ นั่นเอง

4. อันเป็นผลลัพธ์จากข้อที่ 3 นี้เอง ที่ประวัติศาสตร์ถูกทำให้มีลักษณะเป็น นาฏ-ลักษณะ (dramatic) กล่าวคือ มีประธาน (พระเอก) ที่ทำการคิด (วางแผนการต่าง ๆ) ก่อนลงมือกระทำการ ให้เกิดเป็นเหตุการณ์ขึ้น ลักษณะเช่นนี้ จะพบมากขึ้นในพระนิพนธ์ชั้นหลัง ๆ โดยเฉพาะ พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อาจจะสรุปเป็นแผนภาพดังนี้

เหตุการณ์ = ประธาน (พระเอก) + การคิด ----- การกระทำการ = ผลลัพธ์
 ความคิด และ การกระทำถูกถือเป็นสาเหตุที่แท้จริงของการเกิดขึ้นของผลลัพธ์ (ก็คือเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์) ซึ่งลักษณะนี้เอง (dramatization) ที่ทำให้งานพระนิพนธ์ เป็นงานที่ชวนอ่าน เกือบจะอยู่ในระดับเดียวกับ สามก๊ก หรือ ราชาธิราช

จุดนี้ผู้วิจัยขอแยกประเด็นที่อาจเกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของ ลักษณะแบบนาฏลักษณะ และ การอธิบายแบบการจำลองอดีตขึ้นมาใหม่ ว่า ไม่จำเป็นที่จะต้องไปด้วยกันเสมอ กล่าวคือ สามารถอธิบายโดยการจำลองอดีตขึ้นมาใหม่ เพื่ออธิบายเหตุการณ์หนึ่งโดยมิต้องทำให้เกิดนาฏลักษณะ แต่สามารถใช้แบบการอธิบายนี้เพื่อทำให้งานเขียนมีลักษณะนาฏลักษณะที่สมบูรณ์ได้

ดังนั้น ในพระนิพนธ์ชั้นนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเป็นพระเอกของเรื่อง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 2 เมื่อก่อนเสด็จผ่านนิภพ" อันเป็นการแนะนำตัวเอกของเรื่องก่อน จากนั้นเหตุการณ์ทั้งหมด (ข้อมูลจากงานของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์) ก็ถูกจัดเรียง โดยผ่านเค้าโครงเรื่องหลักอันนี้ เช่น ราชการบ้านเมือง ราชการณียกิจ และการศาสนา เป็นต้น เหตุการณ์ที่ไม่เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจ เช่น เหตุการณ์ธรรมชาติถูกเอาออกไปไว้ใน "เหตุการณ์เบ็ดเตล็ดในรัชกาลที่ 2" โดยทรงให้เหตุผลว่า "ข้าพเจ้าเห็นว่า เป็นแต่เรื่องละเอียดเล็กน้อย จึงไม่ได้แต่งลงในเนื้อเรื่อง แต่ไม่ควรจะยกเลิก จึงมารวมลงไว้เป็นหมวดหนึ่ง ต่อไปนี้คือ ..." (2459 ก; เล่ม 2: 194) ผู้วิจัยคิดว่า หากทรงดำเนินตามตรรก (ที่ผู้วิจัยวิเคราะห์ไว้) ก็จะทำให้หมวดเบ็ดเตล็ด เป็นสิ่งจำเป็นต้องเกิดขึ้น เพราะเหตุการณ์ เช่น น้ำเค็มขึ้นสูง พ.ศ. 2353 ดาวหาง พ.ศ. 2354 คนเผาตัว พ.ศ. 2360 น้ำท่วมใหญ่ พ.ศ. 2376 ฝนตก ฟ้าผ่าถูกยอดพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พ.ศ. 2363 ... เป็นต้นนั้น ไม่สามารถอธิบายโดยการอ้างถึงสาเหตุโดยมีพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นผู้ทรงกระทำการ หรือ ทรงเกี่ยวข้องด้วยได้นั่นเอง

ตัวอย่างที่ค่อนข้างชัดเจนในพระนิพนธ์ ที่มีลักษณะนาฏลักษณะที่ทรงเน้นเพิ่มเติมขึ้น

มา คือ "...ในหนังสือพระราชพงศาวดารมีรายการแต่ว่า เจ้าพิษณุโลกเรื่องทราบข่าวว่า กองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป จึงให้หลวงโกษาชื่อยัง คุณกองทัพลงมาตั้งรับที่ตำบลเกษีย กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไป ถึงได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ข้าศึกยิงปืนมาถูกที่พระชงฆ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ถอยกองทัพกลับคืนมาพระนคร ข้อความกล่าวถึงการรบในหนังสือพระราชพงศาวดารเพียงเท่านี้ แต่เมื่อวิเคราะห์ดูโดยภูมิแผนที่ เห็นพอจะคาดเดาของการรบครั้งนั้นให้กว้างออกไปได้อีก ...เข้าใจว่า หลวงโกษายังนั้น เห็นจะเป็นเจ้าเมืองพิฉิตรหรือมิใช่ก็เป็น นายทหารคนหนึ่ง ซึ่งเคยมีฝีมือเข้มแข็ง เจ้าพิษณุโลกเรื่อง ให้คุณกำลังมา อย่างกองโจร คงจะให้ลงมาคอยติดล่ำเลียงกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี มิใช่ทัพชั้นที่ให้ลงมาคอยสกัดรบพุ่ง เวลานั้นเป็นฤดูน้ำ น้ำท่วมป่าแคว้นหมด พวกกองโจรใช้เรือเพรียว จะแล่นลัดไปมา หรือซุ่มซ่อนอยู่ที่ใดก็สะดวก ทั้งพวกเมืองเหนือชำนาญท้องที่ หลวงโกษายังจึงลงมาดักจนถึงปลายแดน ฝ่ายพวกกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไปจากข้างใต้ ไม่รู้เบาะแสท้องที่ สำคัญว่า ยังห่างไกลบ้านเมืองของข้าศึกอยู่มาก ก็ไม่ระมัดระวังตัวในที่เปลี่ยว พวกหลวงโกษายัง ได้ที่จึงเข้าปล้นทัพ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นข้าศึกเข้าปล้นทัพ ก็เอาพระองค์ออกมาเข้ารบพุ่งเองตามเคย จึงได้ถูกลูกปืนข้าศึก เข้าใจว่าการที่รบกันที่เกษียเห็นจะเป็นทำนองที่กล่าวนี้ ฝ่ายข้าศึกเพราะเป็นแต่กองโจร จึงไม่มีกำลังที่จะตีกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีให้แตกฝ่าย ฝ่ายกองทัพกรุงธนบุรีเพราะเจ้านายต้องอาวุธข้าศึก เห็นว่าจะรบพุ่งต่อไปไม่สำเร็จ ก็ถอยทัพกลับลงมา หาได้รบพุ่งกันถึงชัยเคียวอย่างไรไม่" (2471 ก: 413 - 414) หรือตอน "สงครามครั้งที่ 5: คราวสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิสรภาพ" ดังว่า ...ความมุ่งหมายของสมเด็จพระนเรศวรที่ยกไปเข้าครั้งนั้น เห็นจะรอให้ใกล้ต่อเวลาที่พระเจ้าหงสาวดีจะไปแพ้ หรือชนะศึกที่เมืองอังวะ ถ้าพระเจ้าหงสาวดีไปแพ้เสียพล้ำลงทางโน้น ก็จะตีเมืองหงสาวดีซ้ำที่เดียว ถ้าพระเจ้าหงสาวดีไม่แพ้ ก็จะคิดเอาแต่ครัวไทยที่ตกไปอยู่เมืองหงสาวดีกลับมา เป็นกำลังทำการสงครามต่อไปข้างหน้า ดังจะปรากฏในเรื่องราวต่อไป (น. 90) และนอกจากนี้ยังทรงเสริมเติมอีกด้วย เช่น ใน "สงครามครั้งที่ 10: คราวสมเด็จพระนเรศวรชนช้าง" ได้ทรงกล่าวถึงการสุบินของสมเด็จพระนเรศวร และในพระสุบิน ได้ทรงประหารจรเข้ที่มากับน้ำท่วม ในทิศตะวันตก (น. 131 - 132) และทรงตกแต่งคำพูดให้กับสมเด็จพระนเรศวร ที่ทรงร้องทำสมเด็จพระนเรศวรมหาอุปราชว่า "เจ้านี้จะยืนข้างอยู่ในร่มไม้ทำไม เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันให้เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายนอกหน้าที่จะชนช้างได้อย่างเรา จะไม่มีแล้ว" (น. 137) เป็นต้น

5. เมื่อมองในแง่ที่เป็น 'เค้าโครงเรื่อง' แล้ว จะพบว่า พระนิพนธ์มี 'เค้าโครงเรื่องย่อย' (subplot) หลายอันภายในโครงเรื่องใหญ่อันหนึ่ง นั่นก็คือ จะพบว่า ในงานของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นเพียงการบันทึกไว้ว่า อะไรเกิดขึ้น แต่ในพระนิพนธ์ ได้ทรงบรรยายเรื่องย่อยไปเลย เช่น "เรื่องศึกพม่าตีเมืองกลาง" ได้ทรงบรรยายถึง ความ

เป็นมาในอดีตก่อน จนถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น (2459 ก; เล่ม 1: 75 - 86) หรือ "เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวนเมืองเขมร" จะมีลักษณะเช่นเดียวกัน (เล่มเดียวกัน: 86 - 119) คำโครงเรื่องย่อจะมีตรรกในการดำเนินเรื่องไปเอง ไม่เกี่ยวข้องกับคำโครงเรื่องใหญ่ ตัวอย่างที่ยืนยันข้อสรุปของผู้วิจัย คือ มีการแยกนิมิตตอนที่ชื่อ 'เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวน เมืองเขมร' นี้ต่างหาก ในหนังสือพิมพ์แจกงานศพ ที่จะหาพบได้ไม่ยากนัก ซึ่งก็เท่ากับว่า การ'อ่าน' และ การทำความเข้าใจเนื้อหาในตอนนั้น ๆ เป็นอิสระจากคำโครงเรื่องใหญ่ ลักษณะนี้ก็จะพบได้ในงานพระนิพนธ์ชิ้นอื่น ๆ เช่น ความทรงจำเป็นต้น

จากข้อสรุป (เบื้องต้น) 5 ประการนี้ เมื่อนำมาประกอบการพิจารณากับลายพระหัตถ์ ในสารานุกรม เด็จ ซึ่งได้ยกมาแล้วข้างต้นนี้ ข้อสรุปที่ได้ ค่อนข้างจะเห็นได้ชัดเจนคือ ก่อน พ.ศ. 2460 แนวความคิดเกี่ยวกับ'ประวัติศาสตร์' ได้แยกตัวเอง ออกจาก พงศาวดาร หรือ พระราชพงศาวดาร โดยที่ 'นัยยะ' ที่พบได้ในงานพระนิพนธ์ของ หม่อมเจ้าธานีนิติ (ปี พ.ศ. 2460) หรือ ในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ปี พ.ศ. 2457 ทรงอ้างใน ปี พ.ศ. 2477) ผู้วิจัยคิดว่า 'หลักฐาน' ที่บ่งชี้ว่าแนวความคิดอันนี้ดำรงอยู่ก่อนปี พ.ศ. 2475 คือ ในปี พ.ศ. 2467 สมเด็จพระมหาดำรงราชานุภาพได้ทรงแสดงบรรยายพงศาวดารสยาม ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยทรงใช้ 'หลักของประวัติศาสตร์' ซึ่งทรงกล่าวถึงในลายพระหัตถ์ (ที่ได้กล่าวมา) คือ "แม้จะเอากาลกำหนดตั้งเป็นหลัก เรื่องที่จะกำหนดก่อนและหลังนั้น มีข้อสำคัญที่จะต้องถือเป็นหลัก 3 ส่วน "คือ" การศึกษาพงศาวดารไม่ใช่เพียงแต่ต้องการรู้ว่า เรื่องราวนั้นเป็นมาอย่างไร ๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ได้รับประโยชน์ของการศึกษาพงศาวดารเต็มๆ ยังต้องรู้ต่อไปว่า เพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น ๆ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ๆ แล้ว มีผลต่อมาอย่างไร" (2467: ข เน้นโดยผู้วิจัย) พระองค์ทรงเห็นว่า ต้องทำครบทั้ง 3 ขั้นตอนจึงจะเรียกเป็น "ความรู้" (2486 ก: 38) และในขณะที่เดียวกันก็ทรงประเมินถึงสถานะของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยว่า "เฉพาะพงศาวดารประเทศของเรา ดำรับตำราอันเป็นทุนสำหรับการศึกษายังบกพร่องแม้ในขั้นที่จะรู้ว่าเรื่องจริงเป็นมาอย่างไร ๆ ไม่ต้องไปกล่าวถึง ขั้นที่จะวินิจฉัยว่า เพราะเหตุใด เรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น ๆ (2467 ก: ค)

ข้อที่น่าสังเกตยิ่งประการหนึ่ง ก็คือ การที่ทรงไม่ยอมรับ คำว่า 'ประวัติศาสตร์' แทนคำว่า History แม้จะทรงยอมรับความหมายของคำ ๆ นี้แล้วก็ตาม พระองค์ได้ทรงเสนอว่า ควรใช้คำว่า 'ประวัติ' แทน แต่สุดท้ายทรงคงคำว่า 'พงศาวดาร' เช่นเดิม แม้ว่า เนื้อหาจะเปลี่ยนแปลงไป

'ประวัติศาสตร์' เป็นคำที่ได้รับการนิยาม ให้มีความหมายที่กระชับรัดกุมขึ้น เช่น

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงค์ประพันธ์ทรงให้นิยามว่า เป็นคำซึ่งผูกขึ้น 20 กว่าปีมานี้ เพื่อใช้แปลคำว่า History แต่ก่อนนั้นเราใช้คำว่า พงศาวดาร ซึ่งหมายถึง การเป็นมาของพระราชวงศ์ จึงมีความหมายแคบไป เพราะเนื้อเรื่องของประวัติศาสตร์ขยายตัวออกไป กินความถึงชีวิตของชาติ และ ชีวิตของนานาชาติ ประวัติ แปลว่า การเป็นไป หรือ เหตุการณ์ที่เป็นไป ศาสตร์ แปลว่า ตำรา หรือ วิชาที่สอน คำว่า ประวัติศาสตร์ จึงแสดงให้เห็นในตัวเองว่า ผู้ที่ผูกค้นที่ขึ้นนั้นมีความมุ่งหมาย ที่จะให้ถือว่า เป็นวิทยาศาสตร์อย่างหนึ่ง (2518: 146)

สำหรับสมเด็จพระเจ้าบรมพี่ยาตำราจางานภาพ ทรงใช้คำ 2 คำ คือ วิทยาศาสตร์ และ วิชาการ ในความหมายเดียวกัน ไม่ทรงใช้ 'ศาสตร์' เลย ดังตัวอย่างเช่น "...อันการสืบสวนพงศาวดารโดยทางวิชาการ ด้วยอาศัยการตรวจค้นของโบราณ เริ่มมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ 5" (2473 ก: 309) หรือ "...ยังมีอีกกลานหนึ่ง ซึ่งเป็นประโยชน์สำคัญเกิดขึ้น ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปอุดงค์ คือ เมื่อได้ไปทอดพระเนตรเห็นโบราณวัตถุ เช่น ศิลจารึก เป็นต้น กับทั้งโบราณสถาน ที่มีแบบอย่างต่าง ๆ กัน ตามสมัย ก็เกิดไม่พระหฤทัยในการศึกษาโบราณคดีของประเทศสยาม โดยทางวิทยาศาสตร์ เหมือนอย่างทรงนำทางให้ผู้อื่น ทั้งไทยและฝรั่ง นิยมศึกษาตามเสด็จต่อมา ความรู้โบราณคดีของประเทศสยามจึงได้เจริญแพร่หลาย..." (2516: 83) และ "...เรื่องพระบรมธาตุนี้ เป็นเรื่องที่ยากอยู่หน่อยหนึ่ง ด้วยคนอื่นเขาเชื่อกันอย่างอื่นยังมีอีกมาก ผู้เชื่ออย่างพวกเรานักปราชญ์ หรือ ไชแอนดิลล์ เชื่อนั้น ยังมีน้อยนัก ถ้าจะเอาตามที่เราเชื่อ ไปพูดกับพระ ๆ ก็จะไม่เอา ออกจากวัดไม่ทัน ฉะนั้นหากจะเอาไปเล็กเซอร์ในโรงเรียน ก็ดูยังไม่ถึงเวลา ตัวนิทานมีอยู่ดังนี้" (2486 ก: 21 เน้นโดยผู้วิจัย)

จากตัวอย่างดังที่ได้ยกมา จะเห็นได้ว่า การที่ทรงยืนยันความเป็นวิชาการ ความเป็นวิทยาศาสตร์ จะเป็นการใช้หลักฐานเชิงประจักษ์ (empirical) และการเทียบเคียงกัน แล้วตัดสิ่งที่ไร้หลักฐานเชิงประจักษ์ และ/หรือ สิ่งที่ไม่สอดคล้องกันออกจากระบบของการใช้เหตุผล

ผู้วิจัยยังไม่แน่ใจนักว่า สามารถจะสร้างขีดแบ่งได้ชัดเจนระหว่าง ความรู้ กับ ความเชื่อในงานพระนิพนธ์ ทั้งนี้เพราะ แม้พระองค์ได้ทรงนิยามคำจำกัดความของ 'ความรู้' ไว้ชัดเจน และทรงใช้วิธีการที่ทรงเสนอ ก็ยังเรียกว่า 'ความเชื่อ' (ดูข้อความที่เน้นโดยผู้วิจัย) แต่เป็น ความเชื่อของนักปราชญ์ หรือ ไชแอนดิลล์ แต่การให้น้ำหนักกับหลักฐานเชิงประจักษ์นั้น จะพบได้อย่างชัดเจน ในสำเนาหลายพระหัตถ์ ถึง หลวงศรีวิจิตร ผู้แต่งพงศาวดารเมืองพัทลุง สมเด็จพระเจ้าบรมพี่ยาตำราจางานภาพ ได้ทรงประเมินคุณค่า

ของหลักฐาน และทรงใช้เกณฑ์ประเมินคุณค่านี้ ในการแบ่งยุคด้วย ลำเนาหลายพระหัตถ์เป็น
 ดังนี้ คือ "เรื่องพงศาวดารเมืองพัทลุง ว่าที่แท้เป็น 3 ตอน คือ ที่ 1 ตอนดึกดำบรรพ์
 ความตอนนี้เป็นแต่เรื่องเล่ากันมา เกือบจะไม่มีสาระในทางพงศาวดาร เช่น เรื่องนาง
 เลือดขาวนั้น แต่จะทิ้งเสียก็เสียก็ไม่ได้ ตอนที่ 2 เรื่องครั้งกรุงเก่า มีหลักฐานที่
สืบสวนได้บ้าง พอรู้เป็นกระต่อนกระแท่น นับว่ามีสาระในพงศาวดาร ตอนที่ 3 ตั้งแต่ครั้ง
 ชนบุรีมาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนนี้เป็นพงศาวดารแท้ ด้วยมีหลักฐานวันคืนมั่นคง หนังสือพง
 ศาวดารเมืองพัทลุง ของหลวงศรีวรฉัตร จะทำให้ดี ต้องแบ่งเป็น 3 ตอนดังว่า ตอนดึก
 ดำบรรพ์เก็บเรื่องที่เขาเล่ากันมาอย่างไร จดลง ถ้ามีความเห็นควรอธิบาย ก็อธิบายด้วย"
 (2460 ข: 103 - 104) จะเห็นได้ชัดเจนว่า คุณค่าของหนังสือพงศาวดาร ก็คือ คุณ
ค่าของหลักฐานที่ใช้นั่นเอง ถ้าหลักฐานที่ใช้เชื่อไม่ได้ เรื่องราวต่าง ๆ ที่ได้มาจากการใช้
หลักฐานนั้นก็ย่อมไร้คุณค่าไปด้วย

สิ่งที่ทรงแสดงให้เห็นว่าไม่ควรเชื่อ หรือที่ทรงเรียกว่า นิทาน หรือ คำเล่าลือที่
 ปรากฏจากหลักฐาน หรือกระทั่ง วัฒนธรรมของชาวบ้าน ที่เป็นการเน้นความเพลิิดเพลินมาก
 กว่าการศึกษาความจริง ดังนั้น พระองค์ทรงเตือนว่า จะจำมาเป็นตำราไม่ได้ ดังจะได้พบใน
บทดอกสร้อยสุภาวดี ทรงนิพนธ์ไว้ดังนี้

บทเอ๋ยบทดอกสร้อย
 จงร้องเล่นเป็นเวลาผ่อนอาเอ
อันลิเกลามกตลกเล่น
ไม่ควรจะจดจำเป็นตำรา

ใช้แต่ให้เด็กน้อยเจ้าลรวลเส
 แทนลำพาลีเกที่จำมา
รำเดินสิ้นอายุภายหน้า
มันจะพาเสียคนบ่ปีเอย

นั่นก็คือ เราจะพบว่า สิ่งที่ทรงกันออกจากการเป็นความรู้พงศาวดาร จะเห็นได้
 ค่อนข้างชัดเจน ดังได้กล่าวมาแล้วข้างบน แต่เราต้องวิเคราะห์ต่อไปว่า ทำไมจึงทรงใช้
 'ประวัติ' แทนประวัติศาสตร์ ผู้วิจัยคิดว่า น่าจะเป็นเพราะทรงเห็นว่า ประวัติศาสตร์ไทย
 ยังขาดความเป็น 'ศาสตร์' ไม่ใช่เพียงเพราะ ตัวของวิชานั้นที่ยังขาดและต้องการหลัก
 ฐานประกอบเท่านั้น ทว่า ตัวของวิชานั้นเอง เหตุผลของผู้วิจัยคือ

1. ปัญหาที่ตัวความรู้พงศาวดารเอง ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "...ความรู้พงศาวดารนั้น
ไม่มีผู้ใดที่จะรู้ได้จบ หรือรู้จริงได้ทั้งหมด ข้อความนี้ฟังจะเห็นได้ เช่น หนังสือพงศาวดาร
 นานาประเทศ แม้พงศาวดารประเทศอันหนึ่งได้แต่ง และ ได้พิมพ์มาแล้วแทบนับครั้งไม่ถ้วน
 ก็ยังมีฉบับที่แต่งขึ้นใหม่เนื่อง ๆ เพราะการศึกษาพงศาวดาร ไม่ใช่เพียงแต่ต้องการรู้ว่า
 เรื่องราวเป็นมาอย่างไร ๆ เท่านั้น ถ้าจะให้ได้รับประโยชน์ของการศึกษาพงศาวดารเต็ม

ที่ยังต้องรู้ต่อไปว่า เพราะเหตุใดเรื่องพงศาวดารจึงเป็นเช่นนั้น ๆ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ๆ แล้ว มีผลต่อมาเป็นอย่างไร..." (2467 กะ ข เน้นโดยผู้วิจัย) ผู้วิจัยขอตั้งข้อสังเกตว่าการตีความ การอธิบายใหม่ ของพงศาวดารนั้น คงจะมีความผูกพันอยู่กับ "การได้รับประโยชน์จากการศึกษาอย่างเต็มที่"

2. ประวัติศาสตร์ เป็นวิชาว่าด้วยตัวอย่าง (Science of Example) (สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 4 : 266) หากเรานำมาประกอบกับการพิจารณาในข้อแรกจะสามารถสรุปได้ว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งคงพอจะเป็นตัวแทนของบุคคลในยุคสมัยของพระองค์ได้ด้วย ทรงเห็นว่า เหตุการณ์ประวัติศาสตร์เกิดในลักษณะซ้ำรอย (recurrent) ดังนั้น การรู้เหตุการณ์ในอดีต ก็จะเป็นตัวอย่าง ในการนำไปปฏิบัติแก้ปัญหาในอนาคตได้ด้วย ในประเด็นนี้ สมเด็จพระสังฆราช ญาณสังวร ได้ชี้ให้เห็นจากพระนิพนธ์ของ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ชื่อ ค่าแห่งพงศาวดาร ไว้ว่า ค่าที่สำคัญที่สุดของพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์อยู่ที่ การเอาอดีตมาเป็นบทเรียน ตามภาษิตที่ว่า "ความเคยย่อมสอน" และ บทเรียนนี้เน้นหนักในแง่ที่เป็นคำสอน หรือ ประวัติศาสตร์การเมืองมากกว่าอย่างอื่น ดังที่ทรงอ้างถึง หลอดแอกตัน ว่า 'หลอดแอกตันนักปราชญ์ใหญ่ ผู้เป็นยอดอาจารย์พงศาวดารในประเทศอังกฤษ ผู้เป็นอาจารย์ของอาจารย์ เคยกล่าวว่า วิทยาศาสตร์การเมือง (Science of Politics) เป็นวิทยาศาสตร์หนึ่งแท้ ที่กระแสน้ำแห่งพงศาวดารพาความรู้มาทิ้งไว้ให้เปรียบเสมือนกระแสน้ำแห่งแม่น้ำ พาทองคำมาปล่อยทิ้งไว้ในทรายฉะนั้น ความรู้ที่เหตุการณ์ในปางก่อนได้เป็นอย่างไร และมีผลอย่างไร หรือบันทึกความจริงที่รู้ได้โดยความเคยพบเคยได้ ยินของมนุษย์นั้น ย่อมเป็นของใช้ได้แน่นอน เป็นเครื่องมือสำหรับการทำการ และ เป็นอำนาจ อันจะยังความเป็นไปให้เกิดในภายหน้าได้ (2477: 35 อ้างใน สมเด็จพระสังฆราช ญาณสังวร 2527: 96) ซึ่งทำให้เราอาจสรุปได้ว่า 'ความรู้' นี้ เป็นความหมายเชิงปฏิบัติ โดยดูที่ประโยชน์ (practical use) มากกว่าความหมายของมันในทางทฤษฎี

3. ความเป็นภววิสัยของวิชาประวัติศาสตร์ แม้พระองค์จะทรงตระหนักถึงปัญหานี้อย่างมาก เช่น ที่ทรงปรารภว่า "...ค่าของหนังสือพงศาวดาร...ก็คือ พงศาวดารที่แต่งใกล้ต่อเหตุการณ์ ไม่ดีเหมือนพงศาวดาร แต่งเมื่อเหตุการณ์ล่วงแล้ว เมื่อหลายชั่วอายุคน..." (สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 4 : 246 - 247) หรือในงานของผู้วิจัยข้างต้น ที่เป็นข้อขัดข้องที่ 3 กรณีหม่อมไกรสร กล่าวคือ ทรงไม่นิพนธ์เพราะทรงเกรงว่า "อาจจะเป็นภัยแก่หอพระสมุคฯ "

ในทำนองเดียวกัน ข้อขัดข้องที่ 2 ที่ทรงกล่าวว่า "เมื่อไปเห็นเรื่องรบญวน และการตอบโต้กับญวน นิกละอายใจ ด้วยการ Diplomacy ของไทยเราสมัยนั้นชั่วร้าย ฝ่ายข้าง

นวนเขาฉลาดกว่า เลียงกันแพ้เขาทุกเรื่อง" ซึ่งทรงถือเป็นเหตุอันหนึ่งในการไม่ทรงนิพนธ์พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 และเราอาจจะพบการอธิบาย (ซึ่งในการพิมพ์ครั้งหลัง ๆ ได้ถูกละไว้ ไม่ทราบว่าเป็นด้วยเหตุผลเดียวกันหรือไม่) ในพระนิพนธ์ของหม่อมเจ้าหญิง พูนพิศมัย ดิศกุล ในคำนำหนังสือ ความทรงจำ ฉบับของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ปี 2505 ได้ทรงนิพนธ์ไว้ที่น่าสนใจว่า "ครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสแก่เสด็จพ่อว่า 'ถ้าอากรมทรงเขียน Memoirs ก็ให้นำอ่านเป็นอันมาก เพราะได้ทอดพระเนตรเห็นมาในรัชกาลที่ 4' เสด็จพ่อกราบทูลตอบแต่ว่า 'จะลองดู' ครั้นเสด็จพ่อไปอยู่เมืองปิ่นแล้ว ก็ได้ทรงตั้งต้นเขียนเรื่อง ความทรงจำ ตอนที่ 1...ตอนที่ 2...ตอนที่ 3...ตอนที่ 4...ตอนที่ 5 เรื่องเสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศครั้งแรก จนถึงเสด็จพ่อทรงผนวชเป็นสามเณร อยู่ในวัดบวรนิเวศน์ แล้วลาผนวชออกไปอยู่วังครั้งแรกกับคุณย่า พอจบตอนที่ 5 แล้ว ก็ตรัสแก่ฉันว่า 'พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกเหมือนลอกหนังสือตัวเอง' ฉันทูลวอนว่า เสียตายเพราะสนุกและขอประทานให้ทรงนึกว่า เขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านทรงนิ่งอยู่สองสามวัน แล้วก็ตรัสบอกอีกว่า 'ไม่ได้แน่ เพราะผลบางอย่างต้องเล่าถึงเหตุ และเหตุนี้ต้องนำตึงไปถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึงไม่สมควรจะเขียน' แล้วก็ประทานเรื่องที่ทรงค้างให้เก็บไว้เพียง 5 ตอน" (2505: ข - ค)

ในกรณีเดียวกันนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวไว้ในบทความชื่อ "พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก : จากอีกแง่มุมหนึ่ง" โดยมองการ "ชำระ" พงศาวดารให้สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เขาอธิบายว่า "ในบรรดาความเปลี่ยนแปลงของประเทศที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเผชิญอยู่ เมื่อตอน "ชำระ" งานชิ้นนี้ (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ - ผู้ริเริ่ม) สิ่งสำคัญก็คือ ความเปลี่ยนแปลงที่กรุงศรีอยุธยา กำลังจะกลายเป็นประเทศสยาม อันเป็นรัฐแบบใหม่ (หรือกำลังมุ่งจะเป็น รัฐแบบใหม่) กับความเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดกับสถาบันกษัตริย์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กำลังปรากฏให้เห็นชัดเจนเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทย สถาบันนี้ได้รับเอามาตรฐาน และค่านิยมจากตะวันตกมาปรุงแต่งตนเองหลายประการ ซึ่งต้องปลูกฝังให้สาธารณชนสยามรับรู้ การเสนอภาพของสถาบันกษัตริย์ไทยแบบเก่า ที่คนรุ่นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มองเห็น จึงเป็นสิ่งที่ขัดกับภาพอันใหม่ที่กำลังพัฒนาขึ้น การชำระพระราชพงศาวดารจึง...มีจุดมุ่งหมายทางการเมือง (ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว) แผงอยู่อย่างเต็มเปี่ยมด้วย และ การที่มีการพิมพ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรู้ด้วยว่า เมื่อชำระแล้วจะได้นิพนธ์ และเมื่อนิพนธ์แล้วก็มีคน "แปลกหน้า" อีกไม่น้อยที่จะได้อ่าน งานที่ทรงชำระจึงเป็นงานที่ตั้งใจจะเสนอแก่สาธารณชนไทย ที่มีการศึกษาซึ่งมีบทบาทหรือกำลังจะมีบทบาทในการปฏิรูป อันเป็นประเด็นการสำคัญของประเทศขณะนั้น" (2526:

45) ซึ่งสมเกียรติได้กล่าวเป็นเชิงสรุปว่า "สิ่งนี้สะท้อนให้เราเห็นว่า นักปราชญ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ในคริสต์ศตวรรษที่แล้ว นอกจากจะให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์การเมืองอย่างสูงแล้ว ท่านเหล่านี้ยังตระหนักอย่างลึกซึ้งว่าการเลือกที่จะเขียนหรือไม่เขียนเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ให้ออกกมาในรูปใดรูปหนึ่งนั้น ในตัวของมันเองย่อมเป็นการเลือก และการกระทำทางการเมืองด้วย เพราะความรู้และการเขียนประวัติศาสตร์ นอกจากจะเป็นการสนองความอยากรู้อยากเห็นของคนเราแล้ว ยังเป็น "เครื่องมือ และ อำนาจ" ที่จะยังความ เป็นไปให้เกิดขึ้นในอนาคตได้ด้วย" (2527: 96)

เราพอที่จะเข้าใจได้ว่า ลักษณะการนี้มิได้พบเฉพาะในงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพเท่านั้น แต่เป็นลักษณะทั่วไป ที่งานทุกชิ้นจะมีอคติ (ฉันทาคติ) แห่งยุคสมัย ไม่มียกเว้น เพียงแต่ว่า มีความต่างกัน ลักษณะการ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของยุคสมัยนั้น ๆ เท่านั้น

4. ความเป็นอัตโนมัติ (automatic) ของการอธิบาย ก่อนลงมืออ่านงานพระนิพนธ์ ต้องทำความเข้าใจใน 2 ประการก่อน คือ

- ก. ลักษณะของพระนิพนธ์
- ข. ที่มาของคำอธิบายในพระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์คำนำ ในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ในปีพ.ศ. 2457 ความว่า "จงเข้าใจความประสงค์ของข้าพเจ้าอย่างหนึ่ง ด้วยบรรดาคำอธิบายที่ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงไว้ในหนังสือเรื่องนี้ กล่าวตามที่ได้ตรวจพบในหนังสืออื่นบ้าง กล่าวโดยความสันนิษฐานของข้าพเจ้าเองบ้าง ข้าพเจ้าเป็นผู้ศึกษาพงศาวดารคนหนึ่ง จะรู้เรื่องถ้วนถี่รอบคอบ หรือรู้ถูกต้องไปหมดไม่ได้ ข้าพเจ้าได้ระวาง ที่จะบอกไว้ในคำอธิบายทุก ๆ แห่งว่า ความตรงไหน ข้าพเจ้าได้พบจากหนังสือเรื่องไหน และตรงไหน ที่เป็นความสันนิษฐานของข้าพเจ้าเอง แต่ไม่ได้อธิบายเหตุการณ์ ทุก ๆ อย่าง หรือ เรื่องทุก ๆ เรื่อง บรรดาที่ปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับเดิม เพราะเห็นว่า เรื่องที่ไม่จำเป็นจะต้องอธิบายก็มีมาก ที่ข้าพเจ้าไม่รู้ว่าจะอธิบายอย่างไรก็มี ข้อใดเรื่องใดที่ไม่มีคำอธิบาย ขอให้ท่านผู้อ่าน จงเข้าใจว่าเป็นด้วยเหตุดังว่ามานี้..." (2457 ก: ค)

นั่นก็คือ ในงานพระนิพนธ์จะมีบางส่วนที่ทรงต้องการอธิบาย และทรงได้อธิบายไว้แล้ว และที่ทรงยังไม่ได้อธิบาย และที่ทรงไม่ต้องการอธิบาย เรื่องที่ทรงไม่ต้องการอธิบายนั้น จะพบเหตุผลอย่างชัดเจนใน พระนิพนธ์คำอธิบายเรื่อง จามเทวีวงศ์ ในปีพ.ศ. 2463

ความว่า "เหตุใดหนังสือพงศาวดารที่แต่งในมณฑลพายัพแต่โบราณ จึงแต่งในภาษาไทยบ้าง และแต่งในภาษาบาลีบ้าง อันเหตุที่แต่งในภาษาไทยนั้น ไม่ต้องอธิบาย ก็จะเข้าใจได้ง่าย เพราะภาษาไทยเป็นภาษาของชาวเมือง ผู้ที่แต่งหนังสือก็เป็นไทย การที่แต่งเป็นภาษาไทยย่อมเป็นธรรมดา แต่เหตุที่แต่งภาษาบาลีนั้น เนื่องด้วยเรื่องตำนานพระพุทธศาสนาในประเทคนี่ จำต้องเล่าเรื่อง ประวัติของศาสนาวงศ์ จึงจะทราบเหตุได้แจ่มแจ้ง" (2463 ก: 3) นั่นก็คือ เรื่องที่เข้าใจได้ธรรมดา ไม่ต้องการคำอธิบาย แต่เรื่องที่แปลกต่อความเข้าใจ จำต้องได้รับการอธิบาย จึงจะเข้าใจได้แจ่มแจ้ง

ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ ในเรื่องที่ต้องการคำอธิบายนั้น การอธิบายกระทำอย่างไร ? สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในที่ต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกัน พอจะสรุปได้ว่า "ธรรมดาอธิบายโบราณคดี จำต้องใช้ ความวินิจฉัย คือ ความนึกเดา ของผู้ อธิบาย เป็นธรรมดา (ใน) การอธิบายโบราณคดี เพราะฉะนั้น วินิจฉัยในโบราณคดี ไม่ ว่าวินิจฉัยของผู้ใด ย่อมมีผิดบ้างถูกบ้าง ผู้ศึกษาโบราณคดีด้วยกัน เห็นชอบด้วยบ้าง เห็นแตกต่างบ้าง" (2460 ก: 35) "ความลำบากเป็นข้อสำคัญอยู่อย่าง 1 คือ เรื่องตอนใดที่ผู้แต่งมีความสงสัยว่า ความจริงแท้จะเป็นอย่างไร โดยเหตุหนังสือเก่าที่ได้พบกล่าวความไม่ตรงกันบ้าง บางทีเล่าเรื่องที่เรียบเรียงไว้แต่ก่อน นิเคราะห์ดูไม่สมเหตุผลผลในทางวินิจฉัยบ้าง ความเหล่านี้ในการตรวจชำระ จำต้องลงเนื้อเห็นตัดสินว่า เรื่องที่จริงน่าจะเป็นอย่างใด การตัดสินนี้ที่เป็นตัวความลำบาก ด้วยผู้แต่ง เช่น ข้าพเจ้าเกิดไม่ทันจะรู้เห็นเรื่อง หรือเหตุการณ์นั้น ๆ ว่าความจริงแท้เป็นอย่างใด จำต้องเดาเอาแต่โดยนิเคราะห์ จดหมายเหตุที่พบบ้าง บางทีต้องเดาเอาแต่โดยอัตโนมติบ้าง ในตอนที่ต้องเดาเหล่านี้ ถ้าผู้แต่งไม่ระวังตัว ก็อาจจะกลายเป็นผู้ลวงโลก และกลับทำให้เรื่องหนังสือนั้นเสียไปด้วย.. ." (2459 ก: <7> - <8>)

นอกจากผู้แต่งจำต้องใช้การเดาโดยอัตโนมติ (คือ ปราศจากหลักฐานใด ๆ โดยสิ้นเชิง) ผู้อ่านก็ต้องใช้วิจารณญาณ เพราะ ความปราศจากหนทางที่จะไปสืบค้นได้ตรง ๆ หรือกล่าวว่ ใช้ 'อัตโนมติ' แห่งตน ดังในพระนิพนธ์ ว่า "หนังสือไตรภูมิพระร่วงนี้ ต้นฉบับเดิมเป็นอักษรขอม และมีวิปลาสดังกล่าวมาแล้ว ในการคัดเป็นหนังสือไทย นอกจากตัวอักษรแล้ว ไม่ได้แก้ไขถ้อยคำแห่งหนึ่งแห่งใดให้ผิดจากฉบับเดิมเลย แม้คาถานมัสการเอง ถ้าจะแปลเป็นภาษาไทย จะต้องแก้ไขของเดิมบ้าง จึงมิได้ให้แปล ทั้งไว้ทั้งรู้ว่า บางแห่งผู้ลอกคัดจะเขียนผิด ๆ กันมาแต่ก่อน (ดังนั้น) ขอให้ท่านผู้อ่านพิจารณาตามอัตโนมติแห่งตน ๆ เทอญ" (2456: <7>)

และดังที่ได้กล่าวมาแล้ว การเดาโดยอาศัย 'ความอัตโนมติ' บางครั้งก็ผิด บาง

ครึ่งก็ถูก ตัวอย่างในพระนิพนธ์ที่ทรงวิจารณ์ มองซิเออร์ลันเย ว่า "ความคิดเห็นที่กล่าวในหนังสือ ย่อมเป็นความคิดผิดของฝรั่งเศสทั้งนั้น มีความเห็นหลายอย่างที่ไทยเราจะเห็นด้วยไม่ได้ แต่ต้องเห็นอกเห็นใจเขาอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยหนังสือเก่าซึ่งมองซิเออร์ลันเยได้อาศัยเก็บความมานั้น มักกล่าวความแตกต่างกัน มองซิเออร์ลันเยต้องเลือกเชื่อความอัตโนมัตติ เพราะเกิดไม่ทันรู้เห็นเหตุการณ์นั้นด้วยตนเอง..." (2465 ข: 224 - 225)

ผู้วิจัยคิดว่า ด้วยเหตุผลประการทั้งปวง ที่ได้วิเคราะห์มา ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาตำราจรรยา ทรงเลือกใช้คำว่า 'ประวัติ' มากกว่า 'ประวัติศาสตร์' แต่ด้วยเหตุผลส่วนพระองค์บางอย่าง ซึ่งอาจจะเป็นการเมือง ทำให้พระองค์ทรงเลือกคำว่า 'พงศาวดาร' แทน

แม้ว่า นักประวัติศาสตร์ (หรือ นักโบราณคดี) มีสิทธิ์ที่จะใช้การเดาโดย 'อัตโนมัตติ' ได้ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาตำราจรรยา ก็ได้ทรงให้คติฝังระวางว่า จะกลายเป็น 'ผู้ลวงโลก' เพราะความประมาท และพระองค์ยังทรงได้เตือนอีกว่า "...ข้อสำคัญอันเป็นความรับผิดชอบ ของผู้นำเรื่องโบราณคดีมาแสดง อยู่ที่ ต้องแถลงตามที่ตนเชื่อว่าจริง และชี้หลักฐานที่ทำให้ตนเชื่อเช่นนั้น ให้ปรากฏ ข้อใดเป็นแต่ความวินิจฉัยของตนเอง ก็ควรบอกให้ทราบ ให้ผู้ฟังมีโอกาสเอาเรื่องและหลักฐานไปพิจารณา ช่วยค้นคว้าหาความรู้ให้ถ่องแท้ยิ่งขึ้นในคดีเรื่องที่แสดงนั้น..." (2470 ก: 226)

เมื่อเรื่องการวินิจฉัยเป็นในรูปลักษณะเช่นนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาตำราจรรยา ทรงเชื่อว่า ด้วยการปรึกษาผู้ศึกษาพงศาวดารด้วยกัน แห่งใดใครเห็นชอบด้วย หรือแห่งใดใครจะคัดค้าน ด้วยมีหลักฐานซึ่งพระองค์ยังไม่ทรงทราบก็ดี หรือมีความคิดเห็นซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่า "ดีกว่าความคิดเห็นของข้าพเจ้า" ก็ดี ถ้าได้ความรู้ความเห็นของผู้ศึกษาพงศาวดารหลาย ๆ คนด้วยกันมาประกอบ คงจะได้เรื่องราวเป็นหลักฐานใกล้ต่อความจริงยิ่งขึ้น เมื่อสำเร็จประโยชน์อย่างนั้นแล้ว ก็สามารถที่จะแต่ง 'พงศาวดารสยาม' ขึ้นใหม่ ให้มีหนังสือพระราชพงศาวดารที่ดีเทียบเทียมกับพงศาวดารอย่างดีของประเทศอื่นได้ (2457 ก: ค - ง) ดังนั้น จึงเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ว่า ทำไมจึงทรงจัดนิพนธ์ และเก็บชำระรวบรวมหลักฐานต่าง ๆ ไว้มากมาย ทั้งนี้ก็เพื่อให้บรรลุลวัตถุประสงค์ดังได้กล่าวมาข้างต้น ตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นวัตถุประสงค์อันนี้ เช่น การนิพนธ์หนังสือไตรภูมิพระร่วง ในบานแผนก ร.ศ. 131 พระองค์ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "...กรรมการจึงได้เลือก เรื่องไตรภูมิพระร่วง ให้นิพนธ์ ด้วยเห็นความสมควรมีอยู่หลายประการ คือ

- เป็นหนังสือเก่า ยังไม่มีใครจะได้เคยพบเห็น ประการ 1
- เป็นหนังสือหายาก ถ้าไม่นิพนธ์ขึ้นไว้จะสูญเสีย ประการ 1

เป็นหนังสือชนิดที่ไม่มีใครจะพิมพ์ขาย เพราะจะไม่มีใครซื้อ ควรพิมพ์ได้แต่ใน
การกุศล ประการ 1

ถ้าผู้ใดอ่านหนังสือนี้เกิดความเบื่อหน่าย ขอจงได้คิดเห็นแก่ประโยชน์ ที่ได้พรรณนามาแล้ว และอนุโมทนาเฉพาะต่อที่ความเจตนา จะรักษาลมบัติของภาษาไทย มิให้สาปสูญเสีย นั้นเป็น ข้อสำคัญ" (2456: <6> - <7>) หรือในพระนิพนธ์ คำอธิบาย คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับหลวง มีวัตถุประสงค์ในการจัดพิมพ์อยู่ 2 ประการ (2459 ข: 298)

1. เป็นประโยชน์เพราะ ทำให้หนังสือซึ่งไม่เคยพิมพ์ ให้ได้พิมพ์รู้กันแพร่หลาย และรักษานับไว้ให้ถาวร ประการ 1
2. เป็นประโยชน์เพราะ ช่วยโบราณคดีสโมสร ที่ทำการวินิจฉัยหนังสือ คำให้การขุนหลวงหาวัด สำเร็จบริบูรณ์ ประการ 1

ดังนั้น การตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ในชั้นแรกที่ตั้งจึงได้ก่อให้เกิดประโยชน์สำคัญ 2 ประการ คือ รวบรวมหนังสือไทยเข้าไว้ในที่แห่งเดียวกันได้มากกว่าบรรดามีในที่ไหน ๆ ในเวลานั้น ประการ 1 ได้พิมพ์เรื่องหนังสือไทยทั้งเก่าใหม่ให้ความรู้แพร่หลาย และรักษาเรื่องหนังสือนั้น ๆ ให้ถาวรเป็นประโยชน์มาจนทุกวันนี้ ประการ 1 ซึ่งทั้ง 2 ประการนี้ พระองค์ทรงถือว่า เป็นประโยชน์สำคัญแก่บ้านเมือง (2459 ค: 32)

หากจะสรุปความตอนที่กล่าวมานี้ทั้งหมด ก็น่าจะกล่าวได้ว่า สำหรับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : พงศาวดาร คือ ประวัติศาสตร์ ที่ไม่ได้เป็น 'ศาสตร์' ดังนั้น การที่นักวิชาการบางท่าน จัดให้ท่านอยู่ในแนวปฏิฐานนิยม (positivism) เทียบกับนักประวัติศาสตร์ เช่น ทอนบี หรือ รันเก นั้น น่าจะคลาดเคลื่อนจากสิ่งที่พระองค์ทรงเป็น หากเราพิจารณาในแง่ วิธีการทำงานของพระองค์แล้ว น่าจะคล้ายกับ ปอปเปออร์ มากกว่า โดยเฉพาะเรื่องการเดา ซึ่งปอปเปออร์เรียกว่า การคาดการณ (conjecture) มีลักษณะ เช่นเดียวกับ 'อัทโนมตี' ทว่า ปอปเปออร์ได้เน้นต่อไปที่ มาตรฐานการทดสอบความเท็จได้ (falsifiability) ในขณะที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงใช้เพียงแต่ชี้ หลักฐาน ในลักษณะความคงเส้นคงวาของระบบเหตุผล (consistency) และตามที่เชื่อว่าจริง เป็นต้น แต่กระนั้น พระองค์ยังทรงเตือนผู้อ่านให้ระวังอย่าเชื่อว่า พระนิพนธ์จะถูกทั้งหมด เช่น "ในที่สุด ข้าพเจ้าขอแสดงแก่ท่านผู้อ่านอีกครั้ง 1 ว่า...แม้ข้าพเจ้าได้ตั้งใจทำโดยเต็มสติปัญญา ก็มีได้ทงใจว่า ข้อความที่ได้แต่ง หรือความคิดที่ได้ลงไว้ จะพ้นจากความวิปลาสคลาดเคลื่อนไปที่เดียว ท่านทั้งหลาย จงอ่านด้วยวิจารณ์ปัญญา จึงจะสมควรแก่วิสัยของผู้ศึกษาโบราณคดี" (2459 ก: <10>)

ในประเด็นนี้ บริเชิล ได้ข้อสรุปคล้ายกับผู้วิจัย แต่ดูเหมือนเขากังวลว่า ลักษณะ

การทำงานของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ บ่อยครั้งที่ทรงตัดสินพระทัยเชื่อหลักฐานข้างหนึ่ง มากกว่าอีกข้างหนึ่ง โดยทรงบอกเพียงว่า สิ่งที่ทรงเลือกน่าจะถูกต้องกว่า และไม่ได้ให้เหตุผลอะไร จนกระทั่งกลายเป็น ลักษณะการลองผิดลองถูก (trial and error) เท่านั้น ตัวอย่างที่เขายกขึ้นมาประกอบความเห็น คือ กรณีพระมหากษัตริย์พรตถูกนำตัวไปพม่า ตอนแรกทรงเชื่อหลักฐานฝ่ายไทย ต่อมาทรงเชื่อหลักฐานพม่าว่าถูกต้องกว่า (1971: 124) แต่สำหรับผู้วิจัย การลองผิดลองถูกไม่ใช่เรื่องต้องกังวลอะไร เพราะ กระทั่งวิทยาศาสตร์เอง ก็มีได้มีกระบวนการทำงานที่ซับซ้อนกว่านั้น ผู้วิจัยเห็นด้วยกับทฤษฎีความรู้แบบไพลายของปอปเปอร์ ดังนั้น ความกังวลใจของบริเชิลจึงเป็นความเปล่าเปลืองพลังงานที่ไร้มรรคผลเพราะเขาคิดว่า 'ศาสตร์' น่าจะเป็นมากกว่าตัวอย่างที่เขาได้กล่าวมา

อีกประเด็นหนึ่ง ที่ผู้วิจัยได้ค้างไว้ข้างต้น คือ ข้อเสนอของ เดรก เรย์โนลด์ส์ ที่ว่าจุดเปลี่ยนของการเขียนประวัติศาสตร์ไทย เป็นอิทธิพลของงานร้อยแก้ว ซึ่งเป็นงานแปลจากเรื่องสั้นของตะวันตก (ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว) แต่ในทัศนะของผู้วิจัยคิดว่า จุดเปลี่ยนของจารีตการเขียนประวัติศาสตร์ไทยน่าจะมาจากภาษาความเรียงแบบเรื่องอิงพงศาวดาร โดยเฉพาะ สามก๊ก และ ราชาริราช อิทธิพลของงานแปลคู่นี้ มีอยู่สูงมากต่อราชสำนักและบุคคลชั้นสูงในสังคมไทยในสมัยนั้น ผู้วิจัยขอวิเคราะห์เฉพาะกรณีของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นจุดใจความสำคัญของงานวิจัยนี้เท่านั้น

ในพระนิพนธ์ชื่อ ความทรงจำ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าว่า เมื่อขณะทรงเรียนหนังสืออยู่ หมอบริดเลได้พิมพ์หนังสือสามก๊ก ออกเป็นชุด ๆ ละ 4 เล่มสมุดฝรั่ง พระองค์ทรงได้รับพระราชทานจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงใช้เป็นแบบเรียนในการอ่านหนังสือ และยังทรงเล่าต่อไปว่า อิทธิพลของหนังสือนี้ ทำให้ทรง "ชอบอ่านหนังสือเป็นนิสัยติดตัวมาจนบัดนี้" (2516: 19 - 20) การใช้เหตุผลของผู้วิจัยในกรณีนี้ จะเป็นในลักษณะการให้หลักฐานแวดล้อม และเทียบเคียง เพราะเหตุที่ว่า กระทั่งเวลาที่ลงมือเขียนงานนี้ ผู้วิจัยยังไม่พบหลักฐานต่าง ๆ ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวหาตึง ในลักษณะการใช้สามก๊ก เป็นแบบอย่างในพระนิพนธ์ แม้จะใช้หลักฐานแวดล้อม และการเทียบเคียง ผู้วิจัยเห็นว่า ข้อเสนอที่หนักแน่นควรแก่การพิจารณา จึงขอเสนอดังนี้

อิทธิพลของคติต่างประเทศ ตั้งแต่เสียดังครืออยุธยาครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 (หรืออาจจะใช้ครั้งที่ 3 ก็ได้) ทำให้ไทยขาดความสัมพันธ์ภาพกับประเทศยุโรป ในช่วงประมาณ 40 ปีนี้ ไทยค้าขาย และได้คติด่างประเทศกับจีนเป็นพื้น (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2468 ก: 212) อิทธิพลของจีนน่าจะสูงสุดในช่วงรัชกาลที่ 3 ทั้งนี้อาจ

จะเป็นเพราะเหตุผลทางการเมืองในราชสำนักด้วย ที่ทำให้กระบวนทัศน์แบบนิยมจีน และนิยมตะวันตกทวีความตึงเครียดมากขึ้น ลักษณะที่สะท้อนออกอย่างชัดเจนของคตินิยมจีนในสมัยนี้คือ ราชนิยมของรัชกาลที่ 3 ที่ทรงใช้สร้างและปฏิสังขรณ์วัด เช่น วัดเทพธิดาราม วัดราชบพิธราชมงคล วัดราชโอรส เป็นต้น สิ่งที่เป็นอิทธิพลของจีน มีตั้งแต่การใช้สรีระบาย หัวหนังสือ อุปกรณ์ประดับ เช่น กระเบื้องจีน ภาพสีน้ำมัน หรือ ที่ถูกแปลงรูปแต่ก็มีลักษณะหลักเป็นแบบจีน คือ ลายดอกพุดตาน ซึ่งแปลงมาจากดอกโบตั๋น เกือบทุกวัดจะมีลายดอกพุดตานเป็นลายพื้น (ดูรายละเอียด เฉพาะส่วนอิทธิพลศิลปะจีนต่อจิตรกรรมไทย ในงานเขียนของ เสนอ นิลเดช 2522: 31 - 39) คตินี้เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ แต่เหตุการณ์ภายนอกที่เป็นตัวชี้สถานการณ์ ได้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2383 (ค.ศ. 1840) กล่าวคือ จีนรบแพ้อังกฤษ และต้องทำหนังสือสัญญาตามประสงค์ของอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2385 (2473 ข: 12) และคนไทยส่วนใหญ่ยังเชื่อว่า จีนไม่ได้แพ้ เป็นแต่ยอมสัญญาซื้อความรำคาญ ที่คนไทยเชื่อเช่นนั้น เพราะยังไม่มีใครเรียนภาษาฝรั่ง หรือเอาใจใส่การศึกษา (น. 13 - 14) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ถึงคราวโลกวิสัยจะเกิดการเปลี่ยนแปลง ด้วยฝรั่งมีอำนาจมากขึ้นทางตะวันออกนี้ และประเทศสยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันหน้า (2516: 95) อิทธิพลของตะวันตกแพร่หลายไปอย่างมาก โดยบทบาทของพวกมิชชันนารี ที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนา แต่อิทธิพลของจีนก็ยังปรากฏอยู่ ดังจะพบได้ใน "คำถวายโอวาท ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ทูลเกล้าถวายรัชกาลที่ 5" ใจความในข้อ 1 และข้อ 2 น่าสนใจ (2493 ค: 212 - 213) กล่าวคือ

1. ขอให้ทรงพระเมตตากรุณา แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เหมือนบิดา มารดากับบุตร ในอุทร ทั้งพระราชอาณาเขต เหมือนอย่างพระเจ้าเจี๋ยเต๋ พระเจ้าซุ่นเต๋ พระเจ้าจูเต๋ ซึ่งกล่าวไว้ในเรื่องโคเก๊ก กษัตริย์สามพระองค์นั้นรักขุนนางและราษฎรยิ่งนัก บ้านเมืองก็เป็นสุข พระชนมายุก็ยืนนาน...จะได้เหมือนแผ่นดิน พระเจ้าเจี๋ยเต๋ พระเจ้าซุ่นเต๋ พระเจ้าจูเต๋ มีแต่ความสรรเสริญทั่วไป

2. จะมีผู้กราบทูลกล่าวโทษ พระวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นเนื้อความที่จะทำให้เกิดความสงสัย เป็นความกระชิบตา ๗ ก็ขอให้ทรงพระราชดำริก่อน ตรัสตรองสอบสวนให้ได้ความจริง อย่าเพ่อว่าความให้เสียการ เหมือนนิทานโบราณฝ่ายไทยและฝ่ายจีน มีเป็นหลายเรื่องก็ทราบอยู่แล้ว

ข้อสังเกตที่ผู้วิจัยตั้งขึ้นก็คือ ในคำถวายโอวาท 16 ข้อของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ให้นำหนักการขึ้นต้นสองข้อแรก โดยเฉพาะข้อแรกแก่การเปรียบเทียบกับแผ่นดินของกษัตริย์

จีน 3 พระองค์ และถึงกับขอให้รัชกาลที่ 5 ทรงปฏิบัติตาม เพื่อจะได้เหมือนแผ่นดินทั้งสามดังกล่าว น้ำหนักของการเป็นคำถวายโอวาท 2 ข้อแรก ดูจะมีน้ำหนักไม่น้อย ซึ่งก็จะเป็นการสะท้อนถึงอิทธิพลของจีนในราชสำนักไทยได้ไม่น้อย ด้วยเช่นกัน

ความเชื่อที่ว่า ตั้งแต่เริ่มมีการแปลเรื่องสั้นของตะวันตกแล้ว ทำให้อิทธิพลของเรื่องอิงพงศาวดารแบบจีนจางหายไป จากความนิยมของผู้เสวยวรรณกรรม (เป็นนัยที่ตำราอยู่ในข้อเขียน อย่างน้อยก็งานของ เรย์โนลด์ส) แต่ดูเหมือนว่า เราพอจะพบหลักฐานที่ทำให้เห็นได้ว่า ความเชื่อนี้ตรงกันข้ามกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้น กล่าวคือ งานเขียนของ ขวัญดี รัทวงศ์ (2520) ความว่า เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า ตอนปลายรัชกาลที่ 5 และเกือบตลอดรัชสมัยของรัชกาลที่ 6 ความนิยมในนวนิยายตะวันตกพุ่งขึ้นสูงมาก เรื่องจีนเพิ่งจะได้เริ่มลงในหนังสือพิมพ์ ตั้งแต่ประมาณปี 2464 เมื่อความนิยมของเรื่องตะวันตกค่อยซาลงบ้างแล้ว ก่อนหน้านั้นเห็นมีแต่ หนังสือพิมพ์ผดุงวิทยา ของนายเชียงอุตเลง สิบญะเรียม ที่เจ้าของได้แปลเรื่อง 'งักอูย' และค้นคว้าเรื่อง 'ตำนานแห่งชาติจีนใต้ หรือไทยเดิม' มาลงไว้ โดยใช้นามปากกาว่า 'ผดุง' และ 'อโยมัยเลตว์' อย่างไรก็ตาม หลังปีพ.ศ. 2464 แล้ว เรื่องจีนได้รับความนิยมจากผู้อ่านสูงสุดเรื่อยมา ถึงขนาดผู้ซื้อต้องคอยหน้าโรงพิมพ์ หนังสือพิมพ์ที่ลงเรื่องจีนมากที่สุด เห็นจะได้แก่ สยามราษฎร์ หลักเมือง และศรีกรุง แต่ละฉบับมีเรื่องจีน ตั้งแต่ 1 - 3 เรื่อง ในขณะที่มีเรื่องไทย 1 เรื่อง และที่แปลจากภาษาอังกฤษอีก 1 เรื่อง ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องอิงพงศาวดารทั้งสิ้น เช่น เรื่อง 'ขุนวรวงศาธิราช' และ 'เลือดชาวสกอต' สภาพการณ์เป็นดังนี้ จนกระทั่งกล่าวกันว่า หนังสือพิมพ์หลายฉบับอยู่ได้ด้วยเรื่องจีน ผู้แปลในตอนนั้นมักไม่บอกชื่อ แต่ทุกเรื่องเขียนไว้ว่า 'มีการมลิทธิตามพระราชบัญญัติ' แผ่นดินต่าง ๆ สำนวนภาษาเห็นชัดว่า เลียนแบบ สามก๊ก (2520: 104 - 105) อิทธิพลของสามก๊กที่มีต่อนักประพันธ์ไทย ดูเหมือนยากที่จะประเมินได้อย่างไม่ผิดพลาด เช่น มีการเก็บความจากสามก๊กไปเขียนในหนังสือต่าง ๆ เช่น สามก๊กฉบับขลุ่ย ของ 'ยาขอบ' ซึ่งม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณได้เรียก 'ยาขอบ' ว่ายักษ์ในวงวรรณกรรมไทย (2519 เล่มที่ 1 : 89) ขวัญดีเห็นว่า ในการเขียนนิยายรักอมตะเรื่อง 'ผู้ชนะสิบทิศ' ก็ได้นำอิทธิพลที่ได้รับจากสามก๊กบางส่วนมาใช้ (น. 113 - 114) หรือ ยุคสามก๊กของ ม.จ.ทองทิพย์ ทองใหญ่ หรือ เบ็งเฮ็ก โจรโจนายกตลอดกาล และสามก๊กฉบับนายทุน ของม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช หรือกระทั่งการสัมภาษณ์ 2 นักแปลผู้มีชื่อเสียงโด่งดังในหมู่นักอ่านนิยายกำลังภายในจีน คือ ว. ณ เมืองลุง และ น. นพรัตน์ ทั้งคู่ก็ยอมรับว่าได้รับอิทธิพลจากสามก๊กมาก ว่า "เป็นเรื่องจีนที่แปลไทยที่ดีที่สุด และเป็นแรงบันดาลใจส่วนหนึ่งของตน" (ขวัญดี รัทวงศ์ : 125) อิทธิพลนี้ได้ถูกส่งต่อมาระทั่ง "วัฒนธรรมใหม่" ที่เกิดขึ้นในยุคหลัง เช่น นิทานการเมือง : มหาอาณาจักรเสียมก๊กอันไพศาล ในหนังสือพิมพ์ธงไทย ปี 2514 'นายคชา' ได้ผูกเรื่องขึ้นล้อเลียนผู้มีอำนาจในวง

การเมืองไทย โดยใช้ตัวละครจากสามก๊ก และได้เพิ่มเติมขึ้นตามสภาพการณ์ในสังคมไทย แล้วเปลี่ยนชื่อให้เป็นแบบนิยายจีน เช่น 'วงการเมือง' เป็น 'วงบู๊ลิ้ม' หรือ 'มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์' เป็น 'สำนักกระบี่เหลืองแดง' หรือ 'นักศึกษา' เป็น 'ซือตี้ ซือหมวย' หรือ 'นักหนังสือพิมพ์' เป็น 'เหล่าไบบอก' เป็นต้น ขวัญติสรูปว่า 'นายคชา' ได้รับอิทธิพลมาจากฉบับนายทุน และจาก 'เรื่องกำลังภายใน' อย่างเห็นได้ชัด (น. 127 - 128)

ผู้วิจัยคิดว่า อิทธิพลของ ความเรียงแบบเรื่องอิงพงศาวดาร น่าจะมีมาก จนทำให้ข้อสรุปของ เดรก เรย์โนลด์ส ที่ว่า อิทธิพลของงานประวัติศาสตร์ที่มีต่อผู้อ่าน เนราะาะลักษณะที่ผู้อ่านสามารถที่จะ 'อ่าน' ประวัติศาสตร์ และเข้าใจมันได้ ในลักษณะเดียวกันกับที่เราสามารถอ่านและเข้าใจนวนิยาย (ที่เป็นเรื่องสั้นแบบงานแปล) ได้ น่าจะเป็นการสรุปแบบผิดฝาผิดตัว เพราะน่าจะเป็นแบบที่ว่า ผู้อ่าน 'อ่าน' และเข้าใจภาษาความเรียงแบบเรื่องอิงพงศาวดารได้มากกว่า และ สิ่งนี้มีอิทธิพลต่อสังคมไทย อย่างน้อยก็ก่อนเรื่องแปล จะเข้ามาเกือบ 100 ปีทีเดียว

ในกรณีของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ได้ทรงนิพนธ์ตำราหนังสือสามก๊ก ในปีพ.ศ. 2471 ได้ทรงพรรณนาให้เห็นถึงอิทธิพลของสามก๊กต่อสังคมไทย ยุคต้นรัตนโกสินทร์ว่า หนังสือที่แปลมาจากเรื่องพงศาวดารจีน มี 5 เรื่อง คือ เรื่องห้องสิน เลียดก๊ก ไซฮั่น ตังฮั่น และสามก๊ก แต่คนทั้งหลายชอบสามก๊กยิ่งกว่าเรื่องอื่น ผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งสะสมหนังสือ ก็มักคัดลอกเรื่องสามก๊กไว้ในห้องสมุดของตน ด้วยเหตุนี้ หนังสือเรื่องสามก๊กจึงมีฉบับมากกว่าเพื่อน ... การที่หมอบรัดเลย์นิพนธ์หนังสือสามก๊กขึ้นครั้งแรกนั้น เมื่อมาพิจารณา ดูเห็นควรนับว่าเป็นความสำคัญในทางพงศาวดารอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องสามก๊กเป็นเรื่องที่ไทยชอบอยู่แล้ว บุคคลชั้นสูงได้เคยอ่านหนังสือก็มี และบุคคลชั้นต่ำได้เคยดูจึงเล่นก็มาก ครั้นเกิดมีหนังสือสามก๊กฉบับพิมพ์ อันจะพึงซื้อหา หรือหยิบยืมกันอ่านได้ง่าย ก็ทำให้มีผู้อ่านหนังสือกันเพิ่มมากขึ้น เลยเป็นปัจจัยต่อออกไปถึงให้มีผู้พิมพ์หนังสือขายกันมากขึ้น และให้ผู้มีศักดิ์ เช่น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นต้น เอาเป็นอุระสร้างหนังสือสำหรับให้พิมพ์มากขึ้น ที่ชอบแปลแต่เรื่องจีนเป็นนิตินั้น ก็ไม่ประหลาดอันใดด้วยในสมัยนั้น ผู้รักษาฝรั่งยังมีน้อยนัก ถึงเรื่องจีนก็ทำให้เกิดปัญญาความรู้ เจริญแพร่หลายยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงควรยกย่องหนังสือสามกกว่า ได้ทำให้เกิดประโยชน์ แก่กุลการศึกษานในประเทศนี้ ด้วยอีกสถานหนึ่ง" (2471 ค: 33 - 35)

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพ ได้ทรงวิเคราะห์ต่อไป ถึงเนื้อหาภายในหนังสือสามกกว่า ไม่ใช่เป็นพงศาวดารสามัญ จีนเรียกว่า 'สามก๊กจี' แปลว่า จดหมายเรื่องสามก๊ก เป็นเรื่องที่นักปราชญ์จีน เอาเรื่องในพงศาวดารตอนหนึ่งมาแต่งขึ้น โดยประ

ประสงค์ให้เป็นตำราสำหรับศึกษาอุบายการเมือง และการสงคราม และแต่งได้ดียิ่ง (24-71 ค: 7) เพราะเนื้อเรื่อง ขยายความในพงศาวดารเป็นหลักฐานดียิ่งนัก หนังสือเรื่องอื่น ๆ แม้ที่นับว่าดี ก็ไม่มีเรื่องใดดีเท่ากับเรื่องสามก๊กเลย (น. 47)

จะเห็นได้ว่า สามก๊ก ได้รับการประเมินค่าจาก สมเด็จพระยาตำราจาชานุภาพ ว่า ดี เพราะเป็นตำราศึกษาอุบายการเมือง และ การสงคราม (คงจะเป็นจุดนี้ที่พงศาวดารไทยในยุคของพระองค์ เริ่มมีการจัดวางแผน เตรียมการรบ อย่างเป็นระบบระเบียบ มีการวางแผนซ้อนแผน เป็นต้น) และ ยังดีเพราะ เรื่องที่แต่งมีหลักฐาน (น่าจะทรงหมายถึง ลักษณะเชิงประจักษ์) ปรากฏในพงศาวดารอีกด้วย

พระองค์ได้ทรงวิเคราะห์ต่อไปอีกว่า "เรื่องสามก๊กกล่าวถึง กระบวนการแย่งชิงอาณาเขตกันอย่างน่าอ่านยิ่งนัก แม้เรื่องชิงอาณาเขตแต่โบราณมาจนถึงปัจจุบันนี้ก็มียากแต่ไม่มีเรื่องใดน่าพิศวงเหมือนเรื่องสามก๊ก ผู้แต่งเรื่องสามก๊กมีความรู้มาก ทั้งฉลาดเรียงความ ในบรรดานักประพันธ์ตั้งแต่โบราณมาจนถึงปัจจุบันนี้ ผู้แต่งเรื่องสามก๊กควรนับว่าเป็นชั้นเอกได้คนหนึ่ง และยังได้ทรงประเมินต่อไปอีกว่า อันเรื่องแย่งชิงอาณาเขตครั้งราชวงศ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในพงศาวดารมาเป็นลำดับ เรื่องอื่น ๆ จะเก็บเอาเรื่องออกแต่งได้ไม่ยาก แม้นักประพันธ์สามัญความรู้ก็แต่งได้ ด้วยเหตุนี้ หนังสือเรื่องอื่น ๆ จึงไม่เทียมเรื่องสามก๊ก ข้าพเจ้าอ่านเรื่องสามก๊กแล้ว ลองพิจารณาเหตุการณ์บ้านเมืองครั้งนั้น ก็ไม่เห็นทางที่จะสันนิษฐาน ให้แปลกกับที่แต่งไว้ได้เป็นอย่างอื่น" (น. 47 - 48)

จุดนี้ จะเห็นได้ว่า ทรงยกย่องหนังสือสามก๊กสูงมาก เฉพาะผู้มีความรู้มากเท่านั้นจึงจะแต่งได้ ผู้มีความรู้้อย่างแต่งจะไม่ได้ดีเท่านี้เลย และจุดที่ดีมากอีกจุดหนึ่ง ก็คือ การพรรณานางานนี้จะกระทำจนผู้อ่าน ข้ามจากปัญหา 'อะไรเกิดขึ้น?' จนตอบปัญหา 'ทำไมจึงเกิดเหตุการณ์เช่นนั้น?' ไปด้วย ดังที่ทรงนิพนธ์ในบรรทัดสุดท้าย ที่ผู้วิจัยอ้างมา คือ "ลองพิจารณาเหตุการณ์บ้านเมืองครั้งนั้น (ก็คือ ตามหนังสือสามก๊ก) ก็ไม่เห็นทางที่จะสันนิษฐาน ให้แปลกกับที่แต่งไว้ได้เป็นอย่างอื่น" นั่นก็คือ เหตุการณ์นั้นถูกอธิบายไปเรียบร้อยแล้วว่า ทำไมมันจึงได้เป็นเช่นนั้น

ผู้วิจัยเชื่อว่า ลักษณะดีต่าง ๆ ที่สมเด็จพระยาตำราจาชานุภาพ ได้ทรงวิเคราะห์นั้น มีอิทธิพลต่อพระองค์มาก ดังจะพบได้ในเรื่องต่าง ๆ (ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) ที่ทรงนำมาประยุกต์ใช้ แต่จุดหนึ่งที่ทำให้การ 'รับ' เรื่องสามก๊ก หรือ เรื่องอิงพงศาวดารจีนอื่น ๆ ต้องเป็นไปอย่างระมัดระวังมาก ประเด็นนี้คือ พระมหากษัตริย์ในเกร็ดพงศาวดารจีน จะเป็นตัวละครที่สำคัญ แต่มีบทบาทน้อย ลักษณะทั่วไปจะค่อนข้างหยาบ

เชื่อคนง่าย ชอบคนประจบสอพลอ มักหลงใหลในอิสตรีรูปงาม เจ้ามารยา ใจอ่อน น้อยคน
 นักที่จะเข้มแข็ง เด็ดเดี่ยว กล้าหาญ ที่ยังดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์อยู่ได้ก็เพราะ มีขุน
 นางที่ดีคอยทักท้วง ช่วยเหลือ แต่ถ้าเมื่อใด ข้าราชการส่วนใหญ่เป็นขุนนางกังฉิน ก็จะถึง
 คราวสิ้นชุดราชวงศ์เก่า และ เกิดผู้มีบุญญาธิการ ตั้งราชวงศ์ใหม่ต่อไป (ขวัญดี รักพงศ์
 2520: 108) ซึ่งคงจะนำมาเน้นในจุดนี้ในการนำเสนอต่อ 'ผู้อ่าน' ไทยไม่ได้ เพราะ
 กษัตริย์ภาพของไทยนั้นเกือบจะตกผลึกเป็นรูปแบบในอุดมคติ (ideal type) ในงานพระ
 นิพนธ์เรื่อง พระราชประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (คุณลักษณะวีรมหาราชของไทย ซึ่ง
 เป็นตัวอย่างของ แบบการอธิบายโดยการอ้างถึงกฎ ในบทก่อน) นั่นก็คือ อิทธิพลที่จะรับ
 จากงานสามก๊ก ก็จะต้องอยู่ในรูปของการเลือก (selective) และการเลือกสรรนี้อาจ
 จะกระทำได้หลายแบบ แบบหนึ่งที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ทรงเลือกใน พระราชพงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คือ การลอกแบบการวางอุบายด้านการทหารมาใช้
 ซึ่งกรมศิลปากร ใน ปี พ.ศ. 2516 ได้เขียนตอนหนึ่งของคำนำในหนังสือสามก๊กว่า "...
 ท่านผู้ใหญ่แต่ก่อนนิยมอ่านสามก๊ก ยิ่งท่านผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องรบทัพจับศึกด้วยแล้ว ว่ากันว่า
 ถือเป็นหนังสือสำคัญเรื่องหนึ่งที่จะต้องอ่าน และรู้ไว้ เพราะนับถือกันว่า เป็นเรื่องให้ความ
 รู้และแง่คิดในกลยุทธ์วิธีต่าง ๆ ดูเหมือนตอนที่อ่านกันสนุกสนานมากก็เห็นจะเป็นตอนสู้มาอี
 กับขงเบ้งซื่อนกตึกกัน ที่จำกันได้มากที่สุดคือ ตอนที่ขงเบ้งถอยทัพไม่ทัน จึงใช้กลยุทธ์เปิด
 ประตูเมือง แล้วแต่งตัวขึ้นไปติดกระຈប់อยู่กับเด็ก 2 คนบนหอรบ ทำที่ลวงสูมาอีให้ถอย
 กลับ ตรงนี้รู้สึกคล้ายกับคราวเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ลวงอะแซหวุ่นกี้ เมื่อ
 ตั้งรักษาเมืองพิษณุโลก ในปลายพ.ศ. 2318 สมัยกรุงธนบุรี ด้วยเห็นเหลือกำลังที่จะรักษา
 เมืองไว้ คิดจะถอยทัพจากพิษณุโลก จึงให้เอาปืนพาศย์ขึ้นไปติดตามบ้อม ลวงให้ข้าศึกเข้าใจ
 ว่า คิดจะต่อสู้อยู่ในเมืองนานวัน แต่แล้วก็ทิ้งเมืองตีฝ่าหนีออกไป กลยุทธ์แบบนี้ ถ้าเจ้าพระ
 ยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ ไม่เคยทราบเค้ในเรื่องสามก๊ก ตอนขงเบ้งลวงสูมาอีมาก่อน
 ก็ต้องหมายความว่า ท่านแม่ทัพทั้ง 3 บังเอิญมามีความคิดตรงกันเข้าอย่างน่าประหลาด...
 ." (2516: ช - ฉ) แต่ในพ.ศ. 2521 ความประหลาดอันนี้ถูกทำให้สูญหายไป โดยนิธิ
 เอียวศรีวงศ์ซึ่งได้อธิบายตอนนี้ไว้ว่า "ข้อความที่มีการแก้ไขเพิ่มเติมอีกตอนหนึ่งได้แก่ การ
 ป้องกันเมืองพิษณุโลกในศึกอะแซหวุ่นกี้ ข้อความในฉบับ พันจันทุนมาศ และ บริติชมิวเซียม
 กล่าวเหมือนเหลือกำลังที่ไทยจะรับไว้ได้อยู่ได้ เพราะพม่าทุ่มกำลังจะยึดเอาเมืองให้ได้ ทั้ง
 การที่พิษณุโลกแตกในที่สุด ก็ดูเหมือนเป็นการแตกอย่างไม่มีขบวน เช่น กล่าวไว้ว่า "...เจ้า
 พระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ เห็นเหลือกำลังก็พาทหารฝ่ากองทัพพม่าหนีออกจากเมืองพิษณุ
 โลก ฝ่ากองทัพทั้งปวงก็แตกกันเป็นอลหม่าน กองทัพพม่าได้ทีก็ยกไล่ติดตาม..." (ประชุม
พงศาวดารฯ ภาค 65 : 104) ซึ่งแน่นอนว่าเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับ การขอดูตัวเจ้าพระ
 ยาจักรี ย่อมไม่มีรายงานไว้ในพระราชพงศาวดารทั้งสองฉบับนี้ด้วย ซึ่งถ้ามองจากกฎหมาย
 ทั้งของไทยและพม่า ออกจะเป็นการกระทำถึงขั้นขบถก็อยู่ที่เดียว พระราชพงศาวดารฉบับ

พระพนรัตน์ เพิ่มเติมข้อความในการศึกครั้งนี้มาก ดูเหมือนอิทธิพลจากสามก๊กจะแทรกเข้ามาไม่น้อยด้วย (เช่น การเจรจาขอดูตัว เป็นต้น) การถอยจากเมืองพิษณุโลกก็ทำกันอย่างมีระเบียบ เจ้าพระยาจักรีได้ทิ้งค่ายนอกเมืองมารบในเมือง แล้วให้อาณัติพาทยขึ้นไปตีบนกำแพงเป็นกลลวง (อิทธิพลสามก๊ก เช่นเดียวกัน) ได้โอกาส ก็ยกทัพแหวกวงล้อมออกมาอย่างมีระเบียบ "กองซึ่งรุ่งหลัง ก็รอสกัดต่อรบด้านทานที่กลางทางเป็นสามารด" ซ้ำการเสียเมืองพิษณุโลก ก็ยังเปิดโอกาสที่ พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ จะ "เชก" กรุงรัตนโกสินทร์ให้ปลอดภัยจากพม่าตลอดไปอีกด้วย เพราะอะแซห่วนก็แม่ทัพพม่าจะกล่าว เมื่อเข้าไปพิษณุโลกได้แล้วว่า "...และพม่าจะมารบเมืองไทยสืบไปภายหน้านั้น ถ้าแม่ทัพมิลติปัญญาและมีมือแต่เพียงเสมอเรา ต่ำกว่าเรานั้น อย่างมาทำสงครามตีเมืองไทยเลย จะเอาชนะเรามีได้" (พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์: 154 - 156)... (2523: 45-46) จึงไม่เป็นที่ต้องสงสัยต่อไปเลยว่า เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์จะไม่ได้เคยอ่านความในสามก๊ก ตอน "ขงเบ้งทำกลอุบายถอยทัพ" หรือ แม่ทัพทั้งสาม คือ ขงเบ้ง เจ้าพระยาจักรี และ เจ้าพระยาสุรสีห์ ก็มีได้มีความคิดตรงกัน ซึ่งก็เป็นเรื่องปกติ แต่บุคคลในยุคนั้นเป็นคนแต่งเติมโดยการเลือกสรร "ภาพ" ที่คิดว่าน่าจะเป็นตามฉันทาคติแห่งยุคสมัยนั่นเอง

สิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเลือกจากสามก๊ก จะต้องอยู่ภายใต้ทัศนคติทั่วไปของพระองค์ ซึ่งบริเชิล ได้เสนอไว้ว่า สิ่งที่ทรงได้รับโดยการเรียนรู้จากตัวอย่างของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คือ การที่บุคคลจะเลือกเชื่อสิ่งใด ควรจะเชื่อเฉพาะสิ่งที่เชื่อถือได้ (credible) และต้องมีการวิตรวิจารณ์กับสิ่งที่อ่าน เพื่อที่จะเรียน ความเป็นจริงทั้งหมดที่อยู่ในเรื่องนั้น ๆ ออกมา (1971: 55 - 56) ดังนั้น การนำเสนอข้อมูลในรูปแบบที่ไม่เหมาะสม ก็จะได้รับวิจารณ์ เช่น การผลิตงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ที่เป็นการตกแต่งเรื่องเสียใหม่ ซึ่งบริเชิลเรียกว่า เป็นการแสดงความรอบรู้ของผู้เขียนเฉย ๆ โดยมีได้มีแนวความคิดใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ (1971: 26) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเรียกว่า เป็นอันตรายอย่างหนึ่ง ซึ่งมีชัปลวก แต่ร้ายยิ่งกว่าปลวก เพราะชัปลวกขึ้นหนังสือแล้ว ก็ทำให้หนังสือนั้นสูญไป ไม่ให้อ่านเนื้อความผิดเพี้ยนไปได้ แต่อันตรายที่เราว่ามานี้ พืชที่สามารถจะชักให้นักเรียนทั้งหลายเข้าใจการผิด ๆ ไปได้ (2430: 31)

ดังนั้น สิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับเข้ามาคงจะต้องไม่เป็นแบบ พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ (ซึ่งก็คงไม่แตกต่างไปจากงานของ ก.ศ.ร. กุหลาบ มากนัก) ซึ่งลักษณะที่ทรงรับ คงเป็นลักษณะนามธรรม ของงานเขียน เช่น รูปแบบการนำเสนอต่อคนอ่าน ลำนวนภาษา ลักษณะการวางแผนการรบต่าง ๆ เป็นต้น ส่วนผลที่

ติดตามมา เช่น จะมีคนสนใจอ่านมากหรือน้อยก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่พระองค์ทรงนำมาประกอบการพิจารณา เช่น (ดังที่ได้กล่าวอ้างมาแล้ว) ในลายพระหัตถ์ตอนหนึ่งที่ทรงกล่าวว่า " . . . จึงเปลี่ยนกระบวนการแต่งตามหลักที่ทูลมา ก็ดูเหมือนมีคนชอบกันมาก . . ." หรือ เช่นเดียวกันกับ ตอนที่ทรงปาฐกถาเกี่ยวกับ 'เคล็ด' การพูดที่ดี คือ การพิจารณาเรื่องที่จะพูดให้สอดคล้องกับคนฟัง (ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว) เป็นต้น บริเซิลก็เห็นด้วยเช่นเดียวกับผู้เขียนว่า การเปลี่ยนวิธีการเขียนนี้ เป็นการปฏิบัติต่อแบบการเขียนเก่า (chronicle) ซึ่งพระองค์ทรงเห็นว่า ล้าสมัย และไม่ชวนอ่าน (1971: 60 - 61)

การผูกเรื่องของสามก๊กนั้น ลักษณะอันชวนติดตามเป็นเรื่องที่ทุกคนคงจะยอมรับได้ไม่ยากนัก ตัวอย่างอันหนึ่งที่สะท้อน อัจฉริยภาพของผู้แต่ง คือ การผูกเรื่องอย่างซับซ้อน และ ก็ไม่ซ่อนความซับซ้อนนั้น เหมือนนวนิยายทั่วไป เช่น "เมื่อขงเบ้งตั้งค่ายอยู่ ณ เขากิสาน และกำลังขาดเสบียงอาหาร โจโฉได้แต่งกลอุบายคุมเกวียนเสบียงมาส่งเพื่อหลอกให้ขงเบ้งแต่งทัพออกไปชิงเกวียนเสบียง เมื่อขงเบ้งทราบข่าว ก็ถามว่าซึ่งชื่อซุนเล่านี้ผู้ใด ชาวเมืองลกเอียงซึ่งมาเข้าเกลี้ยกล่อมนั้นจึงบอกว่า ซุนเล่าคนนี้ได้มาเป็นขุนนางผู้น้อยฝ่ายพลเรือน ได้ตามเสด็จพระเจ้าโจยอยไปประพาลป่าครั้งหนึ่ง เสือไล่พระเจ้าโจยอยมา ทหารทั้งปวงช่วยมิทัน ซุนเล่าสามารถฉวยได้กระบี่วิ่งเข้าฟันเสือดาย พระเจ้าโจยอยจึงตั้งให้เป็นทหารใหญ่ตามความชอบ ขงเบ้งแจ้งดังนั้น จึงว่า โจโฉนี้เห็นเราขัดสนเสบียงอยู่แล้ว แกล้งแต่ซุนเล่าให้คุณเล่าเสียงมา หวังจะผลาญทหารเราเราก็รู้อยู่ แต่แรกเราทำศึกมามีชัยชนะนั้น ก็เพราะกลอุบายลวงเผาทหารข้าศึกอีก แลบัดนี้โจโฉจะลักเอาความคิดของเรา มาทำแก่เราผู้เจ้าของนี้ ยังจะได้อยู่หรือ เราก็จะเอากลซ่อนเหนือกลข้าง จึงให้ม้าดำยาคุมทหารยกไปตีเกวียนเสบียง . . ." (2516 เล่มที่ 2 : 753 - 754) ลักษณะการผูกเรื่องโดยอาศัยกลศึกนี้ ทำให้พงศาวดารได้รับความสนใจจากผู้อ่านมาก ลักษณะนี้คงจะเป็นที่ยอมรับร่วมกันของผู้อ่าน

มีความตอนหนึ่ง ในหนังสือซึ่งเป็น 'บทเรียน' ราคาแพงของผู้หยิ่งรู้ดินฟ้า นามว่าขงเบ้ง คือ การใช้ม้าเจ๊กไปรักษาตำบลเก่งเต่ง เมื่อสุมาอี้ทราบข่าวเข้า ความได้ดำเนินไปว่า "ฝ่ายสุมาอี้ครั้นกลับมาแล้วก็ยังไม่แจ้งว่า ที่ตำบลเก่งเต่งนั้นผู้ใดมาตั้งอยู่ จึงใช้ให้ทหารคนหนึ่งไปสืบดู ทหารกลับมาบอกว่า ตำบลเก่งเต่งนั้นม้าเจ๊กน้องม้าเหลียงคุมทหารตั้งอยู่ สุมาอี้แจ้งดังนั้นก็หัวเราะ จึงว่าม้าเจ๊กคนนี้ปรากฏแต่ชื่อ เป็นคนเบาปัญญา ขงเบ้งใช้คนโง่ดงนี้ ก็จะเสียการเป็นมั่นคง . . ." (2516 เล่มที่ 2 : 712) และตำบลเก่งเต่งก็แตกจริงสมคำของสุมาอี้ การเสียเมืองสำคัญนี้ ทำให้กองทัพของขงเบ้งปั่นป่วนสูญเสียทหารเป็นอันมาก เมื่อขงเบ้งพบจูล่ง ความได้ดำเนินว่า "ขงเบ้งเห็นจูล่งค้ำบักร์มีความยินดี จึงเอามือทั้งสองเข้าประคองตัวจูล่งแล้วก็ว่า ครั้งนี้ข้าพเจ้าผิด มิได้พินิจว่า คนดี แลชั่ว

ใช้ไปจึงทำให้เสียการ ท่านทั้งหลายได้ความลำบากทั้งนี้ ก็เพราะเราผู้เดียว เสียทแถมแล้ว ทหารทุกหมวดทุกกองเป็นอันมาก ...” (น. 726) และ เมื่อประหารเจ้าเจ็กตามอาญาศึก แล้ว ก็กราบทูลพระเจ้าเล่าเสี้ยน ความว่า “ข้าพเจ้ายกทหารไปรบพุ่งด้วยลุมมาอี้ครั้งนี้ เขาแก่การ ภูมิถึงความ เสียที่แก่ข้าศึก ให้ทหารเสียในสงครามเป็นอันมาก โทษข้าพเจ้าใหญ่หลวงนัก แลบัดนี้ข้าพเจ้าจะขอถอดตัวออกจากที่ตามโทษานุโทษ” (น. 729) และขงเบ้งก็ถูกถอดออกจากตำแหน่งมหาอุปราช ตำแหน่งตั้งลงมาสามสถาน เป็นที่อิวจงกุน กล่าวโดยสรุปก็คือ การถูกถอดออกจากตำแหน่งของขงเบ้งนั้น เป็นเพราะการใช้คนผิด คือใช้ม้าเจ็ก ซึ่ง “ปากรู้มากกว่าใจ” จึงทำให้เสียการ

ในพระนิพนธ์ของม.จ.หญิง พูนพิศมัย ดิศกุล ได้ทรงนิพนธ์ความตอนหนึ่งว่า “ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่าน ตรัสกับพวกข้าราชการ มี เทศาฯ เป็นต้น อยู่เสมอว่า ‘การเลือกคน ใช้ให้เหมาะแก่ตำแหน่ง เป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็นนายคน การที่รู้ว่าถูกหรือผิดนั้น จะต้องขยันเอาใจใส่ดูอยู่เสมอว่า ผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ดี ต้องยอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะรับเอาได้แต่เพียงว่า เลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิด เราต้องรับเสียเองว่า เพราะเราเลือกเขา ๆ จึงมีโอกาสทำผิด ทั้งนี้เพราะอำนาจอยู่ที่ไหน รับผิดชอบต้องอยู่ที่นั่นด้วย’ ... และ ทรงอธิบายกับพวกเรา ๆ ว่า ‘ถ้าเรียกผู้ใดมาสั่งงาน จะให้ไปรับตำแหน่งใหม่ ผู้นั้นตอบรับว่าได้โดยเร็ว และ อายุนั้นก็ทำได้ อายุนี้ก็ง่าย ละก็เตรียมหาคนใหม่ไว้ได้ทันที แต่ถ้าคนใดชักถามถึงถ้วน เห็นความลำบากละก็ เรานอนหลับตาได้’” (2517: 20 - 21) จะเห็นได้ว่า คติ หรือ เกณฑ์ในการที่ทรงเลือกใช้คนในการทำงาน น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับ ‘บทเรียน’ ราคาแพงของ ผู้หยิ่งรู้ดินฟ้า : ขงเบ้ง อย่างมีפקต้องสงสัย

อิทธิพลของสามก๊กต่อภาษาที่ทรงใช้ ก็เป็นสิ่งที่พบเห็นได้ เช่น ในพระนิพนธ์ ตำนานหนังสือสามก๊ก และสิ่งที่เห็นนี้เองค่อนข้างจะขัดแย้งกับลักษณะวิทยาศาสตร์ธรรมชาติของตะวันตกที่เข้ามามีอิทธิพลในยุคนั้นด้วย พระนิพนธ์ในตอนนี้เป็นคือ “ตั้งแต่โจโฉข้ามพ้นตำบลฮัวหยงแล้ว ถึงขานยามซาไก่เล็กทัพกลับเมือง บ้านเมืองตอนนี้เริ่มเป็นรูปสามก๊ก จนพวกขุนกวนพร้อมใจกันสู้รบชนะข้าศึกแล้ว รูปสามก๊กจึงปรากฏเป็นสามก๊กที่แท้จริง แม้โจโฉทำบาปกรรมไว้มาก จนคนทั้งหลายพากันแค้นเคือง ที่ประกาศโดยไปตามหัวเมืองก็มี แข่งด่าต่อหน้าก็มี ลอบทำร้ายก็มี วางยาพิษก็มี เอาไฟเผาก็มี เข้าปล้นก็มี จนโจโฉต้องตัดหนวด ฟันหัก ตกม้า ตกคูเมือง เกือบตายหลายครั้ง แต่ก็ไม่ตาย แม้ผู้เป็นศัตรูโจโฉมีมาก ผู้เป็นพรรคพวกช่วยเหลือก็มีมาก ดูเหมือนดินฟ้าอากาศบันดาลให้บ้านเมืองเป็นสามก๊ก โจโฉผู้ชั่วร้ายชาดุกในการโง่งจึงยังไม่ตาย ได้อยู่ทรยศราชวงศ์ฮั่น ตั้งแมงมุมชักใยคอยจับสัตว์ เทนตาตกแต่งให้จิวอี้เกิดมาเป็นคู่คิดกับขงเบ้ง ก็ตกแต่งให้ลุมมาอี้เป็นคู่คิดกับโจโฉ ดูเหมือน

(เทพดา) เกรงสามก๊กจะรวมเข้า เป็นก๊กเดียวเสียในตอนกลาง จึงให้มีผู้ปรีชาสามารถ เกิดมาทำการให้แยกกันสืบไป" (2471 ค: 49 - 50) และอีกตอนหนึ่งคือ "...ครั้นราชวงศ์อันทรุดโทรม จึงปรากฏเป็นสามก๊ก พระเจ้าอันโกโจเป็นกษัตริย์ราชวงศ์อันตอนเริ่มต้นเล่าปี่เป็นกษัตริย์ราชวงศ์อันตอนทรุดโทรม ผู้หนึ่งสามารถเอาเมืองจันได้ทั้งสามเมือง อีกผู้หนึ่งไม่สามารถเอาดินแดนโจโฉไว้ได้แม้แต่สักคืบเดียว ทั้งนี้ก็คือ ดินฟ้าอากาศบันดาลให้ราชวงศ์อันรุ่งเรืองสืบมาด้วยประการดังนี้ และให้ทรุดโทรมสูญสิ้นไปด้วยประการดังนี้แล" (น. 51 - 52)

พึงสังเกตว่า "ดินฟ้าอากาศ" น่าจะมีได้ทรงหมายความถึง weather (ทางกายภาพ) แต่เป็นสิ่งที่เหนือธรรมชาติมากกว่า หรือกล่าวได้ว่าทรงใช้ความหมายอันเดียวกับเทพดา นั่นเอง ซึ่งลักษณะการอธิบายแบบนี้เราจะพบได้ในตัวงานสามก๊กนั่นเอง

อีกจุดหนึ่งซึ่งน่าสนใจก็คือ ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานมียอยู่หลายตอน ที่ทรงอธิบายโดยการใช้คำว่า "ธรรมดา" "ประเพณี" เช่น ในพระนิพนธ์คำนำนิทานโบราณคดี ทรงกล่าวว่า "...การที่คนแก่ชอบเล่าอะไรให้เด็กฟัง น่าจะเป็น ธรรมดามนุษย์มาแต่ดึกดำบรรพ์..." (2487: ค) หรือ "...ลักษณะถามคำให้การชาวต่างประเทศถึงการบ้านเมืองนั้น ๆ เป็น ประเพณีที่มีมาแต่ก่อนเหมือนกันทุกประเทศ..." (2457 ข: (3)) หรือ "ธรรมดามนุษย์ ไม่ว่าชาติใด ถ้ามีดินแดนเป็นถิ่นฐานบ้านเมืองของตน ก็ย่อมอยากจะอยู่เป็นอิสระ ด้วยกันทั้งนั้น..." (2473 ข: 4) หรือ "...การที่พระเจ้าแผ่นดินออกว่าราชการ ในที่ประชุมชนกลางแจ้ง เช่น พระเจ้ารามคำแหง คงเป็น ธรรมเนียมเดิมของชาติไทย และให้มีสืบต่อมา จนในสมัยกรุงศรีอยุธยา..." (2467 ก: 30) หรือ "อันธรรมดาหลอมุดทั้งหลายนั้น ตามที่ฉันทราบมีลักษณะต่างกันเป็น 3 อย่าง คือ..." (2474 ค: 337) หรือ "...อันเหตุที่กระทรวงวัง ได้ว่าการยุติธรรมด้วยนั้น เพราะ ประเพณีโบราณถือว่า เป็นคติเหมือนกันหมดทุกประเทศ แม้จนในยุโรป ว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ที่ประทานความยุติธรรมแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน..." (2470 ก: 244 - 245) หรือ "...ข้าพเจ้าประสงค์จะอธิบายข้อนี้ ว่า ประเพณีกวาดผู้คนพลเมืองที่ตีได้ ไปเป็นเชลยของฝ่ายชนะ เป็น ประเพณีที่มีมาแต่ดึกดำบรรพ์..." (2458: 346) เป็นต้น และจะพบลักษณะการอธิบายในทำนองเดียวกันนี้อีกหลายแห่ง (ซึ่งรายละเอียดการวิเคราะห์จะอยู่ในตอนที่แล้ว) ผู้วิจัยพบว่า คำในทำนองเดียวกับที่ทรงใช้นี้ จะพบได้ในสามก๊กเช่นเดียวกัน เช่น "ม้าเจ๊กจึงถามว่า เหตุใดมหาอุปราชจึงว่าฉะนี้ ชงเบ้งจึงว่า คำโบราณกล่าวไว้ว่า ผู้จะเป็นขบถคิดร้ายต่อท่าน แม้ท่านไม่รู้ตัว จึงทำการได้สะดวก..." (2516 เล่มที่ 2 : 699) หรือ "ม้าเจ๊กหัวเราะ แล้วจึงว่า ท่านว่าครั้งนี้เหมือนความคิดผู้หญิง โบราณว่าไว้ ถ้าจะรบศึกใหญ่ให้อยู่ที่สูง ถึงจะต่อสู้ด้วยศัตรูก็ได้เปรียบ อาจเอาชนะได้โดยเร็วเหมือนผู้"

ไม่ไผ่ แม้ทหารสุมาอี้ยกมา เราจะไล่ให้แตกหนีไป มิให้มีเกราะติดตัวเลย" ซึ่งคำตอบก็คือ "อองเบ้งจึงว่า โบราณว่า ทำสงครามให้อยู่ที่สูงก็ชอบอยู่ ถ้าและจะตั้งอยู่บนเขานั้น ข้าศึกยกมาล้อมไว้ปิดทางน้ำเสีย ทหารเราจะอดน้ำกระหายอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว จะคิดประการใด" ม้าเจ๊กจึงตอบโต้ว่า "ท่านหารู้จักการทำศึกไม่ โบราณว่า จะทำสงครามให้ตั้งที่ตายก่อน แล้วจึงตั้งที่เป็น แม้ข้าศึกล้อมเราไว้ ให้ทหารทั้งปวงอดน้ำ ก็เหมือนทำโทษใส่ตัวเอง ด้วยทหารเราอดน้ำแล้ว หรือจะสู้ตายกับที่ ก็จะมีใจกำเริบโกรธมากขึ้น ถึงมาตรว่า คนหนึ่งจะสู้ได้ตั้งร้อยคน..." (น. 710) หรือ อีกตอนหนึ่งที่มีความสำคัญ คือ ตอนที่ขงเบ้งลดตำแหน่งตนเองเป็นการรับความผิดที่ใช้ม้าเจ๊กไปรักษาตำบลเกงเต๋ง ความตอนนั้นกล่าวว่า "ครั้นพระเจ้าเล่าเลี้ยนแจ้งดังนั้น จึงตรัสแก่ขุนนางทั้งปวงว่า อันการสงครามนี้ ก็เป็นประเพณีแพ้แลชนะมาแต่ก่อน ซึ่งมหาอุปราชาเสียที่แก่ข้าศึกนั้น จะถอดเสียดจากที่ฐานาคักก็ก็มีบังควร เหตุไฉนมหาอุปราชาจึงมาเจรจาดังนี้ บิอยู่ซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่จึงทูลว่า อันกฎหมายอย่างธรรมเนียมแผ่นดินมาแต่ก่อนนั้น ข้าพเจ้าแจ้งอยู่ว่า นายทัพนายกองทั้งปวงซึ่งพระเจ้าหมีนปีตรัสใช้ ให้ถือผลไปทำการสงคราม ก็ย่อมถือกฎหมายเป็นบรรทัดและซึ่งขงเบ้งเป็นมหาอุปราชาเสียที่ข้าศึกมาทั้งนี้ ก็ต้องด้วยกฎหมายอย่างธรรมเนียมอยู่แล้ว ครั้นพระองค์จะยกโทษเสีย มิทำตามขนบธรรมเนียมบัดนี้ ประเพณีแผ่นดินก็จะผันเพี้ยนไป ขอให้กระทำตามเรื่องราวมหาอุปราชาเถิด" (น. 729) เป็นต้น จะพบว่า แม้วามีการใช้คำที่เหมือนกัน แต่ลักษณะการใช้ก็แตกต่างกัน กล่าวคือ ในสามก๊ก การอ้างถึงธรรมเนียมโบราณคดี หรือ ประเพณี จะเป็นการอ้างเพื่อให้เหตุผลต่อสิ่งที่จะกระทำ (justification) ว่า เหตุใดจึงควรกระทำเช่นนั้น ๆ แต่สำหรับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชภาพส่วนใหญ่ทรงใช้เป็นการอธิบาย เพื่อจะได้ "เข้าใจ" เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ความต่างนี้น่าจะเป็นเพราะ บุคคลหนึ่งอยู่ในเหตุการณ์ที่ต้องเลือกกระทำกรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในสถานการณ์เฉพาะหนึ่ง แต่อีกพระองค์หนึ่ง เป็นผู้ศึกษาเพื่อทำความเข้าใจเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยบุคคลในประวัติศาสตร์

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชภาพ ทรงให้นิยามของคำว่า 'ประเพณี' ไว้ว่า "เรื่องประเพณีไทย ที่จริงฉันทเสียเปรียบอยู่น้อย ถ้าบอกให้รู้ตัวแต่เนิ่น ๆ ก็จะได้มีเวลาเที่ยวค้นคว้าให้มากกว่านี้อีก เอาเพียงเท่าที่รู้จักแล้วกัน แต่อาจจะขาดตกบกพร่องได้ ประเพณีแบ่งได้เป็น 3 ชนิด คือ ประเพณีส่วนตัวบุคคล ประเพณีส่วนชุมชน ประเพณีส่วนรัฐบาล ที่เรียกว่า ประเพณีก็คือ คนทั้งหลายทำตาม ๆ กันมา คนแต่ก่อนเคยทำอย่างไร คนต่อมาก็ทำอย่างนั้น ประเพณีส่วนตัวบุคคลที่ประพติดกันอยู่ก่อน ก็คือ ผู้ชายต้องใส่เสื้อราชปะแตน จนบัดนี้ก็ยังปรากฏอยู่ ที่จริงเราก็มิได้คิดเช่นนั้น แต่เป็นประเพณีอย่างนี้..." (2483 ขร. 363 - 364) และ "...บรรดาประเพณีทุกอย่าง ตั้งขึ้นมาด้วยความดีทั้งนั้น เพราะฉะนั้นคนชั้นหลัง จึงได้ประพติดตาม เมื่อมีคนทำตามแล้ว ก็เกิดขึ้นด้วยความยินดี..." (น. 366)

จากข้อความในพระนิพนธ์นี้ จึงเห็นได้ชัดในความแตกต่างมากขึ้นว่า การที่ทรงอ้าง "ประเพณี" ในการอธิบายหลายครั้ง เพื่อทำความเข้าใจการกระทำที่เกิดขึ้นในอดีต มิใช่เพราะผู้กระทำการนั้น คิดเห็นด้วยกับประเพณี กล่าวคือ อาจจะเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยก็ได้ แต่เมื่อมีประเพณีจึงต้องทำตาม ๆ กันต่อมา แต่ความแตกต่างนี้ จะลดน้อยลงเมื่อได้พิจารณา "ประเพณีส่วนตัวบุคคล" ในสามก๊กนำมาประกอบ เช่น "ธรรมดาเกิดมาเป็นชาย แม้จะแสวงหาเจ้านายซึ่งจะเป็นที่พึ่งนั้น ก็ให้พิเคราะห์ดูน้ำใจเจ้านายซึ่งโอบอ้อม อารี เป็นลัทธิ เป็นธรรม จึงให้เข้าอยู่ด้วย แล้วให้ตั้งใจทำราชการโดยลัทธิชื่อ สุจริต ให้เห็นฝีมือ เป็นบำเหน็จไว้ จึงจะได้เป็นสุขสืบไป" หรือ "คำโบราณกล่าวไว้ว่า ธรรมดาภรรยา อุปมาเหมือนอย่างเสื้อผ้า ขาดแลหายแล้วก็หาได้ พี่น้องเหมือนแขนซ้ายขวา ขาดแล้วยากที่จะต่อได้" (อ้างใน นพพรณ ธารานุมาศ 2524: 33) ซึ่งเกือบจะเหมือนกับคติส่วนตัว ที่รับไปประยุกต์ใช้ได้ทันที

กล่าวโดยสรุป ผู้วิจัยเห็นว่า สมเด็จพระยาตำราจางราชานุภาพทรงได้รับอิทธิพลจากงานสามก๊กอยู่ค่อนข้างจะมาก และ ทรงรับวิธีการดำเนินเรื่องแบบสามก๊ก มาประยุกต์ใช้ในงานพระนิพนธ์ เหตุผลด้านหนึ่งก็คือ รูปแบบ (style) ของสามก๊กนั้น เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า มีคนนิยมกันมาก ตั้งแต่ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ และสมเด็จพระยาตำราจางราชานุภาพ ก็ทรงมักจะทรงเขียนงานที่สอดคล้องกับผู้อ่าน หรือกล่าวว่า ทรงพิจารณาว่า ผู้อ่านชอบแบบไหน แล้วจึงทรงนำเสนอในรูปแบบนั้น ๆ สาเหตุอีกประการหนึ่ง ก็คือรูปแบบ (style) การดำเนินเรื่องแบบเดียวกัน จะพบได้ในพระนิพนธ์ เช่น การจำลองความคิดบุคคลในประวัติศาสตร์ เพื่อทำให้ผู้อ่านเกิดเห็นคล้ายตาม การตัดสินใจกระทำการต่าง ๆ ซึ่งถ้าลักษณะการวางกลอุบายอย่างซับซ้อนในสามก๊กถูกตัดออกหมด แล้วบันทึกแบบพงศาวดาร (chronicle) แทน ความนิยมอ่านหนังสือนี้คงหมดไปในริบตาเดียว ลักษณะเช่นนี้ เป็นแบบที่ผู้วิจัยเรียกว่า การทำให้มีนาฏลักษณ์ (dramatization) ของเรื่องในประวัติศาสตร์ และยังมีรูปศัพท์บางคำซึ่งจะมาพบมากในงานพระนิพนธ์ หรือการกล่าวอ้างถึง "สิ่งเหนือธรรมชาติ" ก็จะมีพบได้บ้างในพระนิพนธ์เช่นกัน

ส่วนเหตุผลที่จะยกมาประกอบว่า พระองค์ทรงเน้นที่ผล (เป้าหมาย) ที่ต้องการบรรลุ โดยการตัดแปลงเนื้อหาให้ง่าย และน่าสนใจ เพื่อเสริมประเด็นที่ว่า ทรงเปลี่ยนรูปแบบจาก พงศาวดาร (chronicle) มาเป็นงานประวัติศาสตร์ ที่มีนาฏลักษณ์นั้น ผู้วิจัยคิดว่า อาจจะเทียบเคียงได้กับ การที่ทรงประดิษฐ์ตำราแบบเรียนเร็ว ซึ่งสมเด็จพระยาตำราจางราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายใน "แจ้งความตั้งแต่พิมพ์ครั้งที่ 9" ว่า "... แท้จริงการสอนอ่านหนังสือ ก็คือ สอนให้รู้ เครื่องขีดเขียนแทนสำเนียงที่พูด ถ้าสอนให้รู้ว่า เมื่อเห็นเขาเขียนไว้อย่างนั้น ให้อ่านว่าเป็นเช่นนั้น ก็เป็นพอแก่ความต้องการ ในชั้นสอนอ่าน

หนังสือ ...” (2442: ค - ข) จะเห็นว่า ทรงวิเคราะห์หาแก่นแท้ของการสอนหนังสือคืออะไร แล้วจึงค่อยกลับมาแก้ปัญหาที่กำลังทรงเผชิญอยู่ คือ เด็กในชนบทไม่มีเวลาเรียนอย่างต่อเนื่องพอ ที่จะจบหลักสูตรแบบเต็ม ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร ซึ่งต้องใช้เวลาประมาณ 3 ปี พระองค์ทรงคิดเห็นว่า "... ควรจะมีแบบเรียนอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งให้เด็กเรียนจบได้ แต่ภายในหกเดือน ที่เป็นคราวเรียนในปีหนึ่ง มาปีใหม่ขึ้นเล่มใหม่ ...” (น. ข) ดังนั้น ตำราแบบเรียนเร็วจึงเกิดขึ้น โดยทรงแก้วิธีการอ่านแบบท่องจำเดิมมาเป็น "วิธีสอนแบบเรียนเร็วนี้ ผิดกับแบบที่ใช้มาแต่ก่อนอย่างหนึ่ง คือ แบบเรียนเร็ว ไม่ใช่ วิธีสอนให้เด็กท่องให้จำได้ปากเปล่าเลย เพราะเห็นว่า การที่ท่องปากเปล่า แม้ท่องได้ คล่องก็มักจะไม่รู้ ได้เคยเห็นเด็กที่ท่อง แม่กง แม่กม คล่อง ๆ ถ้าเขียนคำใน กง หรือ กม ทาย ก็มักจะอ่านไม่ใคร่ออก จึงเห็นว่า การที่ท่องหนังสือไทย ทำให้รู้สึกเข้าไปเปล่า ๆ สู้สอนด้วยความเข้าใจ ให้สังเกตเอาด้วยตาไม่ได้ ... ส่วนการสอนท่อง ควรให้ใช้แต่ในอย่างอื่น ซึ่งจำเป็นจะต้องท่องให้จำได้ปากเปล่า เช่น ท่องคำใช้ไม้ม้วน หรือ เล่าสูตรเลข เป็นต้น การท่องปากเปล่าจึงเป็นประโยชน์ในที่สุด...” (น. ค - ข)

จะเห็นได้ว่า การที่ทรงเปลี่ยนการสอนอ่านจากการท่องจำปากเปล่า มาเป็นการอ่านด้วยตา โดยดูความสัมพันธ์ของการออกเสียงกับเครื่องหมายนี้ อาจนับได้ว่า เป็นการปฏิวัติการสอนอ่านหนังสือเลยทีเดียว ทั้งนี้ ทรงมุ่งที่เป้าหมายให้เด็กอ่านหนังสือออกได้เป็นหลัก ตรงจุดนี้ ต้องขอชี้แจงว่า ผู้วิจัยเปรียบเทียบ ในแง่การที่ทรงประยุกต์ใช้รูปแบบให้เหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์เท่านั้น ส่วนปัญหาว่า เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์แบบใดที่ทำให้ทรงกระทำเช่นนั้น ไม่ได้เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยต้องการจะกล่าว

ประเด็นสุดท้ายที่ผู้วิจัยจะกล่าวถึงโดยพาดพิงถึงหนังสือสามก๊ก ก็คือ ความไม่เป็นกลางในการเขียนประวัติศาสตร์ สิ่งนี้อาจจะมองว่า มันมีความสัมพันธ์กับประเด็นที่ผู้วิจัยเสนอมาแล้วคือ ความ "สมจริง" (dramatic real) ในงานประวัติศาสตร์ ไม่จำเป็นต้องตรงกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงก็ได้ การยอมรับจุดนี้ จะทำให้เราพบว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์งานตำนานหนังสือสามก๊ก โดยมีความขัดแย้งอยู่ประการหนึ่ง นั่นก็คือ ในหน้าที่ 48 ได้ทรงเขียนไว้ว่า "...ข้าพเจ้าอ่านเรื่องสามก๊กแล้วลองพิจารณาเหตุการณ์บ้านเมืองครั้งนั้น ก็ไม่เห็นทางที่จะสันนิษฐาน ให้แปลกกับที่แต่งไว้ได้เป็นอย่างอื่น" (2471 ค: 48) แต่ในหน้า 53 - 54 ได้ทรงเขียน (ขัดแย้งกับข้อความนี้) ว่า "อีกรายหนึ่ง (ความเห็นของไทย วินิจฉัยเรื่องสามก๊ก - ผู้วิจัย) ข้าพเจ้าได้ยินคำผู้หนึ่ง จะเป็นใครก็ลืมไปเสียแล้ว กล่าวว่ เรื่องสามก๊กนั้นแต่งดีจริง แต่ผู้แต่งเป็นพวกเล่าปี่ ตั้งใจแต่จะยกย่องเล่าปี่เป็นสำคัญ ถ้าหากพวกโจโฉแต่งเรื่องสามก๊ก ก็อาจจะดำเนินความในเรื่องสามก๊ก ให้ผู้อ่านเข้าใจกลับกันไปได้ ว่า โจโฉเป็นผู้ทำนุบำรุงแผ่นดิน

ฝ่ายเล่าปี่เป็นผู้คิดร้าย เพราะมีข้อที่จะอ้างเข้ากับโจโฉได้หลายข้อ เป็นต้นแต่ชั้นเดิมก็ โจโฉเป็นผู้รู้สึกเจ็บร้อนด้วยแผ่นดิน ไปเที่ยวชักชวนพวกหัวเมืองให้ช่วยกันปราบตั้งโต๊ะ ซึ่งเป็นราชศัตรู และต่อมา เมื่อโจโฉจะได้มีอำนาจในราชธานีนั้น ก็เป็นด้วยพระเจ้าเหี้ยนเต้ มีรับสั่งให้หาเข้าไปตั้งแต่ง มิได้กำเริบอาจเอื้อมเข้าไปโดยลำพังตน เมื่อโจโฉได้เป็นที่ เชียงก๊กแล้ว สามารถปกครองบ้านเมือง ให้กลับอยู่ในบังคับบัญชาของรัฐบาลกลางอย่าง แต่ก่อนได้โดยมาก ข้อที่กล่าวว่า โจโฉเป็นศัตรูราชสมบัตินั้นก็อาจจะคัดค้านได้ว่า ถ้าโจโฉ เป็นศัตรูราชสมบัติจริง จะกำจัดพระเจ้าเหี้ยนเต้เสียเมื่อหนึ่งเมื่อใด ก็กำจัดได้ ที่ไหนจะ ยอมเป็นข้าพระเจ้าเหี้ยนเต้อยู่จนตลอดอายุ และความข้อนี้อาจพิสูจน์ได้ ด้วยเมื่อโจโฉได้ เป็นที่แทนโจโฉ ก็ซึ่งราชสมบัติได้โดยง่าย ส่วนเล่าปี่ที่ว่า เป็นคนดี ก็ดีแต่อัธยาศัย แต่เรื่อง ประวัติของเล่าปี่ซึ่งปรากฏในเรื่องสามก๊ก ดูเป็นแต่เที่ยวรบนุ่งชิงบ้านเมือง เพื่อประโยชน์ ของตนเอง ไม่เห็นว่า ได้ตั้งใจชวนช่วยพระเจ้าเหี้ยนเต้จริงจั่งแต่อย่างใด คำที่ กล่าวนี้ เมื่อวิเคราะห์ดูประกอบกับรูปเรื่องสามก๊กก็เห็นชอบกล ดูเหมือนจะต้องรับว่า เป็น ความจริงอย่างหนึ่ง ในข้อที่ผู้แต่งหนังสืออาจจะจูงใจผู้อ่านให้นิยมได้ตามประสงค์ ยกเรื่อง สามก๊กนี้เป็นอุทาหรณ์ได้เรื่องหนึ่ง แม้ไทยเรามีได้เป็นพวกข้างไหน ใครอ่านเรื่องสามก๊ก หรือเพียงได้ดูจิวเลนเรื่องสามก๊ก ก็ดูเหมือนจะเข้ากับเล่าปี่ด้วยกันทั้งสิ้น" (2471 ค: 53 - 54) นั่นก็คือ สามารถวิเคราะห์พิจารณา ให้ต่างกับที่ผู้แต่งได้แต่งไว้ให้เป็นอย่างอื่นได้ ด้วย แต่ยังมีใช้ประเด็นสำคัญเท่ากับที่ทรงทราบด้วยว่า งานเขียนต่าง ๆ สามารถชักชวน ผู้อ่านให้นิยม (เข้ากับ) ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งได้ เช่น คนไทยเข้ากับเล่าปี่ เป็นต้น และความ นิยมของผู้อ่านก็มาจากตัวงานเขียน ซึ่งอาจจะไม่ตรงกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้นก็ได้ ซึ่ง ประเด็นนี้ สมเกียรติ วันทะนะ ได้วิจารณ์ไว้ (ดังได้กล่าวไปแล้ว) และอีกประเด็นหนึ่ง คือ (จุดนี้มิได้ทรงกล่าว) การอ้างสิทธิธรรมของเล่าปี่ในเรื่องสามก๊ก คือ การมีเชื้อสาย พระเจ้าอ้นโกโจซึ่งเป็นสิทธิในการสืบราชวงศ์ (2516 เล่มที่ 1: 28, เล่มที่ 2: 477 - 478) ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่า ก่อนวัฒนธรรมการสืบราชบัลลังก์แบบตะวันตก จะเข้าสู่ สังคมไทย ความคิดนี้ปรากฏอยู่แล้วในวรรณกรรมแปล จากเรื่องอิงพงศาวดารจีนที่เริ่มมี ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์

ลักษณะต่าง ๆ ทั้งหมดที่กล่าวในตอนที่ 3 นี้ ทำให้สรุปได้ว่า ประวัติศาสตร์นิพนธ์ ไทยสมัยใหม่ได้เริ่มเปิดฉากขึ้น ทั้งในรูปแบบ และ เนื้อหา ของการนำเสนอ แม้จะเป็น ความต่อเนื่อง (continuity) มาจากรากฐานต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่บ้างแล้วในสังคมไทย แต่เป็นการขาดตอน (discontinuity) จากจารีตแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัดเจน ความใน ตอนนี้ จึงจบลงด้วยประการฉะนี้

3.4 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชดิเรก : การสถาปนา 'เค้าโครงเรื่อง' ประวัติศาสตร์แห่งชาติ (national history)

เพื่อเป็นการแก้และตอบปัญหาต่าง ๆ ที่ได้ต่อเนื่องมาจากตอนก่อนหน้านี้ ในตอนนี้อการวิเคราะห์จะเป็นการวิเคราะห์พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชดิเรก ว่า พระองค์ได้ทรงสร้างลักษณะแห่งการมองประวัติศาสตร์อันหนึ่งขึ้นมา ในหมู่ผู้อ่านงานพระนิพนธ์ นั่นก็คือ "เค้าโครงเรื่อง" ประวัติศาสตร์แห่งชาติ หรือ ประวัติศาสตร์ชาติไทย เค้าโครงเรื่องอันนี้เองที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้จงใจวิพากษ์วิจารณ์ เพื่อให้เกิดความก้าวหน้าในวงประวัติศาสตร์ และก็ถูกตอบโต้โดยสุลักษณ์ ศิวรักษ์ และ สุมาลี วีระวงศ์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนก่อน และจากการพิสูจน์ในตอนนี้อาจได้ข้อสรุปว่า หลวงวิจิตรวาทการมิได้แต่เพียงมีลักษณะ "เหล้าเก่าในขวดใหม่" เท่านั้น ทว่าเป็น "เหล้าเก่าในขวดที่ค่อนข้างจะเก่า" เสียด้วยซ้ำไป หรือกล่าวได้ว่า เค้าโครงเรื่องแบบชาตินิยม มิได้มีอะไรที่แตกต่างไปจากเค้าโครงเรื่องแบบประวัติศาสตร์แห่งชาติ นั่นก็คือ การเน้นลักษณะความยิ่งใหญ่ ความเป็นอันหนึ่งอันเดียว มากยิ่งกว่าการให้น้ำหนักแก่ความแตกต่างภายในที่ดำรงอยู่ เช่น การแบ่งแยก และการต่อสู้ทางชนชั้น หากกล่าวในลักษณะหลัง รอยแบ่งที่เรียกว่า ความเป็น "ชาติ" ก็ดูเหมือนจะอันตรธานหายไป โดยการแทนที่ของชนชั้นผู้เสียเปรียบและผู้ได้เปรียบ นั่นก็คือ ประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติจึงมีเพียงรอยแบ่งชนชั้นเท่านั้นที่เป็นจุดสำคัญที่ต้องการได้รับความสนใจในการวิเคราะห์ มิใช่รอยแบ่งเทียมที่เรียกว่า "ชาติ" ต่าง ๆ ที่เพิ่งเกิดขึ้นมาไม่นานมานี้

และดังที่ได้วิเคราะห์มาแล้วว่า ประวัติศาสตร์เป็นผลผลิตของยุคสมัย มันจึงไม่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ ในอดีต (real historical events) หากแต่ว่า เหตุการณ์ปัจจุบันที่งานเขียนประวัติศาสตร์ได้เขียนขึ้นนั้นได้กำหนดลักษณะของมัน หรือกล่าวได้ว่า มันเป็นภาพสะท้อนยุคสมัยของมันมากกว่าภาพที่มันบอกเกี่ยวกับอดีต ดังนั้น ประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยใหม่ และ "เค้าโครงเรื่อง" ก็เป็นผลผลิตของยุคสมัยที่กำลังเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยด้วย

เมื่อพิจารณาคุณูปการประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์เรื่อยขึ้นมา จะพบว่า มีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากมาเกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ที่มีต่อประเทศตะวันตก แต่ก็มิได้หมายความว่าภายในประเทศนั้น มิได้มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงใด ๆ ดำรงอยู่ เพียงแต่ ความเปลี่ยนแปลงที่ได้รับจากประเทศตะวันตกนี้ ได้พลิกเปลี่ยนโฉมหน้าของประวัติศาสตร์ไทย ทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งประเด็นดังกล่าวนี้ ได้มีงานวิจัยออกมามากมายในระบอบปัจจุบัน ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชดิเรกก็ได้ทรงกล่าวไว้เช่นกัน และการวิเคราะห์ในตอนนี้อาจจะ

เน้นที่จุดนี้นั่นเอง

สำหรับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัติศาสตร์ไทยมีลักษณะหลักที่ดำรงอยู่ คือ การเมือง จนนักประวัติศาสตร์บางคนได้จัดพระนิพนธ์ของพระองค์เป็น "ประวัติศาสตร์การเมือง" (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2523 ข: 7) ซึ่งก็ถูกต้อง ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงในระบอบการเมือง เช่น การปกครอง ก็จะมีผลกระทบต่อโฉมหน้าของประวัติศาสตร์ไทยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังจะพบได้จากการตีความคำว่า "บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข" ตามลักษณะการปกครอง คือ ก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 ขึ้นไป "ถ้าบ้านเมืองปราศจากภัยต่าง ๆ เช่น โจร ไข้ ร้าย เป็นต้น ก็เป็นสุข" ส่วนภายหลังรัชกาลที่ 4 ทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ "ความคิดที่ว่า จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ" เริ่มเกิดขึ้น (2486 ข:2) ลักษณะแบบนี้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ทรงอธิบายว่า ไม่ใช่แต่ในประเทศไทยประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษาประเพณีที่มีมาแต่ก่อน มิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้อนี้เห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมีคำว่า "รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง" หรือ "ทรงประพฤติตามโบราณราชประเพณี" แม้จนในกลอนคำเทียบ เรื่อง พระชัยสุริยา ของสุนทรภู่ก็ยกเหตุว่า เพราะพวกข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวัตถี "ตัดจริตผิดโบราณ" บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย..." (2516: 123) แต่ต่อมา "โลกวิสัยทางตะวันออกนี้ถึงเวลาเปลี่ยนแปลง ด้วยฝรั่งมีอำนาจขึ้น" (น. 121) เพราะจีนรบแพ้อังกฤษ ในปี พ.ศ. 2385 (2493 ค: 255) จึง "เป็นเหตุให้ฝรั่งเห็นประจักษ์ว่า เหล่าประเทศทางตะวันออกนี้ ไม่อาจต้านทานกองทัพเรือของฝรั่งได้ ดังนั้น ฝรั่งก็เปลี่ยนวิธีที่เคยวิ่งวอนผ่อนผันต่าง ๆ ไปใช้กำลังข่มประเทศทางตะวันออกต่อมา" (2473 ข: 13 - 14) และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ทรงพระราชดำริว่า ประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคตได้ แต่ด้วยการทำให้ฝรั่งนับถือ (2516: 102) ดังนั้น "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกลกว่าผู้อื่น... ถ้าไม่เปลี่ยนรัฐสภาธิปไตยของประเทศไทย ให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมือง ให้เจริญตามจริยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดภัยไปได้มั่นคง" (น. 121 - 122) และ รัฐสภาธิปไตยในรัชกาลที่ 5 ก็ทรงรับต่อมา (อัมพร ตั้งเสรี 2523: 43)

ความเปลี่ยนแปลง ที่ผู้นำไทยมีกับประเทศตะวันตกนั้น ได้ถูกรับรู้ถึงความเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะของการถูกคุกคาม ข่มขู่ ต้องสูญเสียเกียรติยศ และดินแดนไป ซึ่งสมเกียรติ ได้กล่าวว่า รัฐจักรวรรดิสยามถูกกระทบกระเทือนเรื่องอาณาเขตอย่างรุนแรงในช่วงนี้ (2527: 149) และสมเกียรติ ยังได้อธิบายว่า "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่า ลักษณะการปกครองอย่างนั้น นั้นเวลาอันสมควรเสียแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ลักษณะการปกครอง เปลี่ยน

เป็นอย่างดีพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกัน (2525: 4) ซึ่งก่อนหน้าที่จะทรงปฏิรูปการปกครองนั้น มณฑลต่าง ๆ ของไทย ยังขาดชื่อที่แสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวอยู่มาก (ประเสริฐ กาญจนกุล 2505: 55) เช่น

มณฑล พายัพ	เดิมเรียก	มณฑล <u>ลาว</u> เลียง
มณฑล อุดร	เดิมเรียก	มณฑล <u>ลาว</u> พวน
มณฑล อีสาน	เดิมเรียก	มณฑล <u>ลาว</u> กาว
มณฑล นครราชสีมา	เดิมเรียก	มณฑล <u>ลาว</u> กลาง
มณฑล บุรพา	เดิมเรียก	มณฑล <u>เขมร</u>

ลักษณะดังกล่าวนี้ เมื่อประเทศไทยต้องเข้าสู่ระบบอาณานิคม (Colonialization) ที่ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต้องการดินแดนในประเทศไทยแถบเอเชีย การพยายามรวมดินแดนที่หลากหลายให้อยู่ภายใต้ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงเป็นความจำเป็น เพราะการเสียดินแดนคือการเสียรัศมี และเกียรติยศ (อัมพร ตั้งเสรี: 27) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ (ทิพย์สุนทร อนุรักษ์ 2525: 113) ว่า

กลัวเป็นทวิราช	บตรีบ้องอยุธยา
<u>เสียเมืองจิงนิทา</u>	บละเว็นถวางวาย
คิดใดจะเกี่ยวแก่	ก็บพบซึ่งเงื่อนสาย
<u>สบน้ามมนุษย์อาย</u>	<u>จึงจะอดแลเลอสัญ</u>

ซึ่งก็ดูเหมือนจะไม่สลักสำคัญเท่าไร และก็จริงตามนั้น เพราะ พระองค์ทรงพระราชดำริสไว้ในที่ประชุมเสนาบดี เรื่องทำหนังสือสัญญาพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. 128 ความว่า " .. การที่เสียพระราชอาณาเขตฯ ไปดังนี้ ก็เป็นที่เสียเกียรติยศมาก เป็นที่เศร้าสลดใจอยู่แต่ครั้งจะเอาไว้ ก็มีแต่จะเกิดความร้อใจ เพราะอังกฤษมีความปรารถนาแรงกล้า เมื่อเราเห็นว่าจะได้อะไรบ้าง แล้วจึงจัดการเสีย เพื่อจะได้จัดการปกครองให้ทั่วถึงในส่วนที่เป็นของเรา เราจะมีอำนาจมากกว่าเมื่อมีเมืองที่ไม่มีอำนาจปกครองพ่วงอยู่ เพราะว่เมื่อมีอยู่ ก็ต้องปกครองรักษาให้ได้สิทธิขาดจริง ๆ ถ้าปกครองไม่ได้สิทธิขาดแล้ว ไม่มีเสียดีกว่า" (อัมพร ตั้งเสรี: 29) แต่ประเด็นที่สำคัญว่าที่ทรงเรียกว่า "เสียกรุงสยาม" ในพระราชหัตถเลขาถึง กรมเทววงษ์ 23 สิงหาคม ร.ศ. 112 คือ "... ส่วนข้อที่เป็นข้อสำคัญกว้างใหญ่ อันควรเรียกว่า เสียกรุงสยามแล้วนั้น คือ ข้อ 10 ซึ่งจะอนุญาตให้ ลี้บแยก ญาติไปพึ่งฝรั่งเศส เพียงแต่จดชื่อไว้ในที่ว่าการกงสุลทั้งหลายของฝรั่งเศส อยู่ในบังคับฝรั่งเศส ข้อที่ว่านี้ จดแผ่นตลอดเข้ามาจนถึงในกรุงเทพฯ แลคนใช้ซึ่งอยู่ในที่นอน เพราะฉะนั้นจึงไม่เข้าใจอย่างอื่นได้ว่า สัญญาเช่นนี้จะแปลกกับโปรเตคชั่น ญาแอนเนกเซชัน อย่างหนึ่งอย่างใดเลย เพนแต่เปลี่ยนคำใช้..." (อัมพร ตั้งเสรี: 36)

ความเร่งด่วนของการผนึกคนในบังคับสยาม และ ประเทศสยามให้เป็นเอกภาพ

นั้นมีความจำเป็นจากภายนอกมาบีบบังคับ เพราะเหตุขาดหมางกับฝรั่งเศส ด้วยฝรั่งเศสถือว่า ดินแดนข้างฝ่ายแม่น้ำโขงทิศตะวันออก เป็นของญวน และเขมร (น. 33) ซึ่งการปฏิรูปนี้ สมเกียรติได้เรียกว่าเป็น รัฐสมบูรณาญาสิทธิ ซึ่งมีลักษณะอำนาจรวมศูนย์ เป็นรัฐศักดินาในยุคปลาย พัฒนาไปในแนวทางของรัฐประชาชาติ (2525: 19) เป็นต้น แต่นิติ เอียวศรีวงศ์ เรียกว่าเป็นพัฒนาการของ รัฐแบบราชสมบัติ จาก พระราชอาณาจักรสยาม ไปสู่ รัฐชาติไทย (2527 - 28: 22)

การขาดความเป็นเอกภาพนี้ จะพบได้ไม่ยากนักดังในงานของ เตช บุนนาค (1977) ได้ชี้จากอำนาจรวมศูนย์ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเตช บุนนาค อธิบายว่า ถ้าจะมีเหตุผลเป็นไปได้ ก็คงกินอาณาเขตไม่กว้างขวางนัก คือ ในส่วนที่เรียกว่า 'วังราชธานี' เท่านั้น และอาณาเขตวังราชธานีนั้น กล่าวกันว่า ทางเหนือขึ้นไปถึงลพบุรี ทางตะวันออกไปถึงนครนายก ทางตะวันตกไปถึงสุพรรณบุรี และทางทิศใต้ไปถึงพระแดง แต่บันทึกการประชุมเสนาบดี เมื่อ 11 มิถุนายน 2434 กลับระบุว่า รัฐบาลปกครองโดยตรงแค่เพียงปทุมธานี และนนทบุรีทางตอนเหนือ กับพระประแดงและสมุทรปราการทางตอนใต้เท่านั้น (Tej Bun-nag, 1977: 18 - 19) ซึ่ง สมเกียรติ ก็ติงว่า ความเห็นนี้ไม่ควรลากให้สุดโต่งเกินไป จนถึงกับสรุปไปในทำนองที่ว่า ศูนย์อำนาจที่อยู่อยุธยา หรือที่กรุงเทพฯ ไม่มีความหมายต่อศูนย์อำนาจอื่น ๆ ในอาณาจักร หรือสรุปว่าศักดินาไทยไม่ต่างอะไรกับพิวตัลลยยุโรป (2525: 8)

ความหลากหลายที่ไร้เอกภาพนี้ ได้ถูกแสดงออกอย่างชัดเจนในลักษณะของการละเลยความสำคัญของ ความแน่นอนแห่งอาณาเขต และคำที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้เรียกพระองค์เองในการติดต่อกับต่างประเทศ ในกรณีแรกจะพบได้จากการโต้ตอบจดหมายของเสนาบดีไทยกับอังกฤษ (นายร้อยเอก เบอร์นี่) มีความหมายหนึ่งว่า "ข้อที่จะใคร่ทราบว่า พรหมแดนเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี เมืองทวาย ต่อกับพระราชอาณาจักรตรงไหนนั้น เพราะพม่ากับไทยทำสงครามกันมาเสมอ จะปักปันเขตแดนไว้อย่างไรได้ ถ้าอังกฤษอยากจะทราบว่า เขตแดนเดิมพม่าอยู่ที่ไหน ก็ให้สืบถามพวกชาวเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริดที่เป็นผู้เฒ่า ผู้แก่ อยู่ที่ริมชายแดนว่า รู้เห็นมาอย่างไร ก็ให้พาไปชี้เขตแดนที่ต่อกับไทยนั้นเถิด" (อ้างใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2471 ก: 763) จึงไม่เป็นเรื่องแปลกสำหรับร้อยเอกเบอร์นี่ ที่จะงุนงงกับคำตอบจากเสนาบดีไทย ในทัศนะเกี่ยวกับอาณาเขตที่แน่นอนของไทย ในกรณีหลังเช่น พระราชสาส์นพระราชทานไปยังกรุงฝรั่งเศส น.ค. 2398 พระมหากษัตริย์ไทยทรงเรียกพระองค์ว่า "สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร มหินทรอยุธยา เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยาม เมืองขึ้นใกล้เคียงต่าง ๆ คือเมืองลาวเฉียง ลาวกาว กำโปซาและเมืองมลายูหลายเมือง ฯลฯ..." (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2501: 1) หรือ ในพ.ศ. 2408 "สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ

พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา เป็นมหाराชธานีใหญ่ ในพระราชอาณาจักร ฝ่ายสยาม คือ แผ่นดินสยามเหนือใต้ แลดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่เคียง อยู่ใกล้ เป็นที่อาศัยอยู่ ของชนชาวต่างประเทศ มีเพศภาษาต่าง ๆ คือ ลาวเฉียง ลาวลาว และ กัมพูชา มลายู และกะเหรี่ยงในทิศนั้น ๆ เกือบรอบคอบ" (น.47) หรือทรงกำกับคุณสมบัตินิเศษด้วย เช่น พระราชสาส์นตอบรับสาส์นจากประธานาธิบดี ยูไนติคเตศ อเมริกา พ.ศ.2403 ว่า "สม เด็จพระบรมมหาราชกุม พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามเป็นใหญ่ ได้ครอบครองพระราช อาณาจักรสยามราชรัฐ แวดล้อมด้วยนานาประเทศราช ชนบทต่าง ๆ ทุกทิศ คือ ลาวโยน ลาวเฉียงในทิศพายัพและอุดร ลาวลาวแต่ทิศอีสานจนบูรพา กัมพูชาเขมร แต่บูรพาจนอาค เนย์ เมืองมลายูเป็นอันมาก แต่ทิศทักษิณจรดทิศ และบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่า แต่ทิศ ประจิมจนพายัพ แลเข้าช่อง แลชาติต่าง ๆ อื่น ๆ อีกเป็นอันมาก และเป็นผู้ประจักษ์ภาษา มคธ แลคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา" (น.144) และบางครั้งก็เรียกพระองค์เองว่า "สมเด็จพระ บรมมหาราชวงศ์" (น.57) และบางครั้งทรงบรรยายต่อไปว่า"...ซึ่งดำรงกรุงรัตนโกสินทร มหินทรยุธยา ณ ประเทศบางกอกนี้ ได้ครอบครอง เป็นเจ้าของพระมหานครราชธานีใหญ่ ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยามเหนือใต้ แลแผ่นดินต่าง ๆ อยู่เคียงใกล้ในที่นั้น ๆ บาง แห่งแลเป็นที่อยู่ของชนชาวต่างประเทศมีเพศภาษาต่าง ๆ หลายอย่าง คือ ลาวเฉียง ลาว ลาว และกัมพูชา มลายู กะเหรี่ยง และอื่น ๆ ในทิศต่าง ๆ โดยรอบคอบขอบเขตสิมา อา ณาจักรสยาม..." (น.88) จึงเห็นได้ค่อนข้างชัดเจนว่า "คนไทย" หรือ "ประเทศไทย" คงมีจำนวนและพื้นที่ไม่มากมายนัก และลักษณะดังกล่าวนี้ บางครั้งก็ทรงประยุกต์ใช้กับประ เทศตะวันตกด้วย เช่น การที่ทรงเรียก กษัตริย์ของอังกฤษว่า "สมเด็จพระนางเจ้ากรีนวิก ตอเรียมหาราชินี พระเจ้ากรุงลอนดอน ผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ในพระราชอาณาจักร อันรวมกัน หลายประเทศ..." (น. 88 และ น. 117) เป็นต้น

ความลึกลับของความเข้าใจของภาษาที่ต้องติดต่อกัน ของสองประเทศ ที่พัฒนามาแตกต่างกันมาก เช่น เมื่อทดลองเทียบดูว่า การปฏิวัติฝรั่งเศสในปี ค.ศ.1789 (พ.ศ.2332) ประเทศไทยยังอยู่ในช่วง รัชกาลที่ 1 เท่านั้นเอง เมื่อต้องเผชิญกับสถานการณ์ภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไป การพยายามสถาปนาประเทศที่มีความเอกราชให้เกิดขึ้นมาใหม่ จึงกลายเป็นความจำเป็น มณฑลที่เป็นชาวต่างเผศ ต่างภาษา ได้รับจารึกอดีตของความเป็นไทยร่วมกัน และความเป็นลาว เขมร ก็กลายเป็นไทยตามมณฑลต่าง ๆ ไปด้วย ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ ก็มีทั้งที่เป็นไปโดยเจตนาของผู้นำจากส่วนกลาง และเป็นไปโดยความจำเป็นของสถานการณ์ ดังจะศึกษาได้จากวิวัฒนาการแผนที่ของไทย จะเป็นภาพสะท้อนที่ดีมากอันหนึ่งของการกำหนดเขตดินแดนของไทย

การพยายามสถาปนาความเป็นเอกภาพจากภายในนี้มีหลายรูปแบบ ทั้งในทางการเมือง การศึกษา และด้านอุดมการ ในทางการเมืองนั้น งานวิจัยของ ลมเกียรติ (2525) ก็เป็นงานที่คมชัดพอสมควร ที่ทำให้มองเห็นความพยายามของผู้นำไทยในขณะนั้น คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พยายามรวมประเทศให้เป็นหนึ่ง ดังความในพระบรมราโชวาท ร.ศ. 107 เกี่ยวกับ นโยบายทางเหนือของไทย ว่า "...รายการอันใดซึ่งจะบังคับบัญชา ต้องบังคับให้เด็ดขาด ไม่ควรจะต้องมีความเกรงใจ เพื่อจะว่าโดยย่อแล้ว ให้ใช้อำนาจ กิริยา ถ้อยคำอันอ่อนหวาน แต่การที่จะเอา นั้น ต้องเอาให้ได้จริง ๆ เหมือนหนึ่งเขาว่า มือเหล็กหุ้มกำมะหยี่ เมื่อถูกต้องลูบคลำก็นุ่มนวล แต่เมื่อเวลาบีบเข้าแล้ว ไม่มีอ่อนคลายเลย..." (อ้างใน อัมพร ตั้งเสรี: 21) ส่วนด้านการศึกษาและอุดมการนั้น นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายกำเนิดของภาษามาตรฐาน ซึ่งสัมพันธ์กับการก่อกำเนิดของชาติไทย (2527 - 8: 18 - 20) ว่า "สำเนียงหรือภาษามาตรฐานจำนวนมากของเอเชียมีปัจจัยของการเกิดรัฐชาติอยู่เบื้องหลังค่อนข้างสูง ทั้งนี้เพราะ การศึกษามวลชนและเทคโนโลยีของการสื่อสารคมนาคมแผนใหม่ เข้ามาสู่เอเชียเกือบจะพร้อม ๆ กันกับการเกิดจิตสำนึกในเรื่องรัฐชาติ สำเนียงมาตรฐานของภาษาไทย ก็มีได้เป็นข้อยกเว้น และด้วยเหตุดังนั้น สำเนียงหรือภาษามาตรฐานจึงมีประเด็นการเมืองแฝงเร้นอยู่ค่อนข้างสูง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่า สำเนียงมาตรฐานมิได้มีหน้าที่เป็นเพียงเครื่องมือสำหรับสื่อสารกันอย่างสะดวกขึ้นของคนในภาษาเดียวกันเท่านั้น แต่เป็นเครื่องมือในการดำรงอุดมการ และโครงสร้างทางสังคม ชนิดที่ชนชั้นนำของชุมชนอันเป็นชาตินั้น ๆ ต้องการให้เป็นด้วย ในข้อนี้ก็ไม่ได้ยกเว้น สำเนียงมาตรฐานของภาษาไทยก็เช่นกัน การศึกษามวลชน และการสื่อสารคมนาคมแผนใหม่ เริ่มตั้งมั่นขึ้นในสังคมไทยเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชสมัยนี้ก็ถือกันว่าเป็นสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงอย่างมหิฬาร ในด้านการปกครอง การเมือง วัฒนธรรม และ เศรษฐกิจของประเทศ การถ่ายถอนไพร่และทาส จากการควบคุมบังคับของมุลนาย มาสู่การควบคุมบังคับของรัฐบาลสยาม ภายใต้การอำนวยความสะดวกโดยตรงของพระมหากษัตริย์ ทำให้ 'เลกไพร่' กลายเป็น 'ข้าราชการ' ของกษัตริย์แต่ผู้เดียว ด้วยอำนาจปกครองที่แผ่เหนือประชาชนไทย อย่างกว้างขวางกว่าที่กษัตริย์ไทยเคยมีมาก่อน ทำให้พระบรมราชโองการมีผลใช้บังคับแก่ประชาชนที่อยู่ในเชียงราย เท่ากับที่อยู่ในสงขลา (หรืออย่างน้อย ก็เริ่มพัฒนาที่จะเป็นเช่นนั้น ทำให้รัฐบาลแบบกรุงศรีอยุธยา เริ่มอันตรธานไป แต่เกิดพระราชอาณาจักรสยามขึ้นแทน) ผลของการเปลี่ยนแปลงมากมาย ที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 5 นั้น ทำให้ในระยะยาวแล้วรัฐชาติไทยก็อุบัติขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่พระราชอาณาจักรสยามที่เกิดขึ้นแทนที่กรุงศรีอยุธยานั้น หาได้เป็นรัฐชาติไทยอย่างแท้จริงไม่"

ปัญหาเวลาที่รัฐชาติไทยได้อุบัติขึ้นอย่างแท้จริง หรือรัฐประชาชาติไทย (ตามศัพท์ของลมเกียรติ วันทะนะ (2527)) นั้น มิใช่ประเด็นหลักของตอนนี้ สิ่งที่สำคัญก็คือ ผลที่ติด

ตามมาของการเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงอย่างมหิพาร ที่นिति เรียกว่า รัฐแบบราชสมบัติ กล่าวคือ "รัฐที่เกิดขึ้นใหม่นี้ เป็นรัฐที่ไม่มี 'พวก' เพราะทุกคนยอมเป็น 'พวก' ของพระเจ้าแผ่นดินเหมือนกันหมด ไม่มีลาวพุงขาว ไม่มีลาวพุงดำ มีแต่คนไทย ในมณฑล ลาวกาว ลมเหนียง หรือ มณฑล อุตริ อีสาน พายัพ ฯลฯ" แต่ไม่ได้หมายความว่า ทุกคนเสมอภาคกันหมด เพราะในความเหมือนกันหมดที่เป็น 'ข้าราชการ' นี้ ยังคงมี 'ชั้น' อยู่ คนมีชั้นไม่เท่ากัน ตามแต่จะได้รับพระราชทานมา แม้แต่ตัวเลขของศักดิ์ที่เรียกว่า 'นา' ก็ยังคงรักษาไว้สืบมา รัฐชนิดนี้ถูกพัฒนาขึ้นโดยชนชั้นที่สูงศักดิ์ และเพื่อชนชั้นที่สูงศักดิ์ ภาษามาตรฐานที่เกิดขึ้นจึงดำรงรักษาความเป็นภาษาของชนชั้นนี้ มีชั้นเพื่อรับใช้รัฐแบบราชสมบัติ ซึ่งเน้นความไม่มี 'พวก' แต่ก็เน้นความเป็น 'ชั้น' ของบุคคลไว้เท่า ๆ กัน" (2527 - 28: 22 - 23)

สมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพก็ทรงกล่าวในประเด็นเดียวกันนี้ (ทรงกล่าวถึงคำราชาศัพท์ว่า "เราต้องใช้แต่ที่จำเป็น ที่ไม่จำเป็นแล้วไม่ควรใช้เลย ราชาศัพท์ โดยมากที่ใช้กันนั้น ก็เพื่อแสดงความเคารพ... ราชาศัพท์ต้องใช้ในคราวจำเป็น ไม่ใช่ว่าใช้พร่ำเพรื่อไป จนไม่รู้ว่ในที่ควรหรือไม่ควร... ต้องจำไว้ที่เดียว ราชาศัพท์จะใช้แต่ที่จำเป็น ไม่ใช่ใช้สำหรับทำให้ภาษาไทยไพเราะขึ้นอีก... แต่อย่าลืมว่า <การไม่ใช่> ต้องไม่เป็นการเสียสุขภาพด้วย ..." (2474 ข: 332) นितिได้วิเคราะห์ลักษณะดังกล่าว ในภาษาว่า "ส่วนสำคัญอย่างหนึ่ง ก็มาจากสำนึกของชนชั้นสูงศักดิ์ตนเอง ที่มีต่อความแตกต่างทางสถานภาพทางสังคมของผู้พูดและผู้ฟัง เพราะในวิถีชีวิตของชนชั้นสูงศักดิ์นั้น มีความแตกต่างย่อยของสถานภาพทางสังคม แม้ในกลุ่มเดียวกันเองนี้อย่างมาก ภาษาที่ใช้จึงต้องผันแปรไปตามสถานภาพของผู้พูดและผู้ฟังอยู่ตลอดเวลา คุณหลวงคนหนึ่ง 'กราบเรียน' ท่าน 'เจ้าคุณ' ด้วยคำว่า 'ใต้เท้า' เสร็จปุ๊บก็ไป 'สั่ง' บ่าวว่า 'เอ็ง' การเลื่อนกลับไปกลับมาตามแนวตั้งของภาษา นี้ เป็นหัวใจสำคัญของภาษาราชศัพท์ ตำราภาษาไทยปัจจุบัน บางเล่มจึงกำหนดว่า ราชาศัพท์ คือ ภาษาสุภาพ (ไม่ใช่แต่เพียงภาษาที่ใช้ในการกราบทูลเจ้านายเท่านั้น) แต่น่าสังเกตว่าความสุภาพในภาษาไทยนั้น ขึ้นอยู่กับการกำหนดสถานภาพทางสังคมของผู้พูดและผู้ฟังไว้อย่างละเอียด" (2527 - 8: 24) " 'การศึกษามวลชน' ซึ่งรัฐบาลในรัฐแบบราชสมบัติได้ริเริ่มขึ้น (หลังจากมีการตีพิมพ์ หนังสือเล่ม และการขยายตัวของวัฒนธรรมการอ่านหนังสือแล้ว) ได้อาศัยภาษาหรือสำเนียงมาตรฐานที่เกิดขึ้นก่อนในหมู่ชนชั้นสูงศักดิ์นี้ เป็นเครื่องมือสำหรับสั่งสอนสิ่งที่รัฐบาลเห็นสมควร อีกทั้งยังเป็นเครื่องให้เกิดสำนึกในความเป็น 'พวก' เดียวกันของ 'ข้าราชการ' ของแผ่นดินทั้งหมดด้วย ในขณะเดียวกันก็ได้มีการพัฒนาภาษานี้ขึ้นในทุกทาง ทั้งความรู้เกี่ยวกับภาษา วรรณคดีและการสร้างตำราเรียนภาษาไทยมาตรฐานขึ้น กิจกรรมเหล่านี้มีสถาบัน เช่น โบราณคดีสโมสร หรือ วรรณคดีสโมสร หรือ หอพระสมุดวชิรญาณ อันเป็นสถาบันที่กลุ่มสูงศักดิ์นาตั้งขึ้น และ

เป็นสมาชิก เป็นผู้ดำเนินงาน หรือมีละเมิดก็เป็นผลงานของบุคคลในกลุ่มสูงศักดิ์นา ซึ่งคุมอำนาจทางการเมืองอยู่ทั้งสิ้น ภาษามาตรฐานของกลุ่มสูงศักดิ์นา จึงกลายเป็นภาษามาตรฐานของภาษาไทยในรัฐแบบพระราชสมัตติของไทยไปด้วย" (น. 27 - 28)

สิ่งที่เกิดควบคู่กันไปกับการศึกษามาตรฐานที่รัฐในขณะนั้นได้ดำเนินการไปเพื่อลดอุปาทานความเป็นเอกภาพของประชาชนในชาติ ความพยายามที่จะสร้างอดีตร่วมกันของ 'ชาวไทย' หรือ 'ประเทศสยาม' ก็ได้เกิดขึ้น โดยเฉพาะกรณีของสมเด็จพระยาบรมราชาธิบดี ซึ่ง พระยาอนุমানราชชนได้บรรยายเกี่ยวกับพระองค์ว่า "ส่วนใหญ่พระองค์มุ่งค้นคว้าเกี่ยวกับ 'ชนชาติไทย' ทั้งนี้ก็คงจะทรงเห็นว่า トラบโดประชาชนส่วนใหญ่ ยังไม่สำนึกเรื่องในอดีตอันเป็นเรื่องของตน ว่าที่มีความเจริญก้าวหน้ามาได้จนถึงบัดนี้ ก็ได้อาศัยบรรพชนของตนแต่เก่าก่อน สร้างสมสิ่งอันเป็นความเจริญ คือ วัฒนธรรม ให้เป็นมรดกตกทอดสืบต่อกันมาทุกชั่วอายุคน โดยมีการเสริมต่อ ให้เป็นความเจริญก้าวหน้าอยู่ตลอดเวลา ถ้ากล่าวเปรียบเทียบก็เหมือนคนรุ่นหลัง ได้ซื้อของคนรุ่นก่อน ซ้อนต่อกันขึ้นมาเป็นชั้น ๆ จึงสามารถเขยิบความเจริญสูงขึ้นมาได้ ถ้าไม่ได้สำนึกความสำคัญข้อนี้ ก็จะต้องเป็นเด็กอยู่เสมอจะเติบโตเป็นชนชาติไทยที่แท้จริงหาได้ไม่ ถ้าผู้ใดขาดความรู้เรื่องของตน วัฒนธรรมของตน ก็เท่ากับ ผู้ที่ไม่มีสถานภาพแห่งความเจริญ ตั้งอยู่บนรากฐานไม่มั่นคงและไม่ถาวร" (2506: 20) แต่พระนิพนธ์ต่าง ๆ ของ สมเด็จพระยาบรมราชาธิบดีที่ทรงได้ 'ชำระ' และนิพนธ์นั้น อยู่ในความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองดังที่ได้กล่าวมาแล้ว กล่าวคือ มีการนิพนธ์ และที่ทรงรู้ด้วยว่า เมื่อนิพนธ์แล้ว ก็จะมีคน 'แปลกหน้า' อีกไม่น้อยที่จะได้อ่านงานที่ทรงชำระและนิพนธ์จึงเป็นงานที่ทรงตั้งใจจะเสนอแก่สาธารณชนไทย ที่มีการศึกษาซึ่งมีบทบาท หรือกำลังจะมีบทบาทในการปฏิรูป อันเป็นประเด็นการเมืองสำคัญของประเทศขณะนั้น ดังนั้นจึงพอสรุปได้ว่า งานพระนิพนธ์มิได้กระทำไปด้วยจุดมุ่งหมายทางวิชาการประวัติศาสตร์อย่างเดียว แต่มีจุดมุ่งหมายทางการเมือง (ทั้งในระยะสั้น และระยะยาว) แฝงอยู่อย่างเต็มเปี่ยมด้วย (การ 'ชำระ' เป็นความเห็นของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2526 ข: 45) ส่วน การนิพนธ์ เป็นความเห็นของผู้วิจัยเอง)

ลักษณะของความพยายามที่จะสร้างอดีตที่ร่วมกัน ให้กับ 'ชนชาติไทย' นั้น จะพบได้ทั้งในการอธิบายความเป็นมาของชนชาติไทยตรง ๆ และที่อธิบายตามความหมายของคำ ดังเช่น พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาบรมราชาธิบดี ได้ทรงอธิบายว่า "ในเรื่องคำว่า 'เมืองไทย' กับ คำว่า 'ประเทศสยาม' ที่อธิบายมานี้ มีความจริงที่ประหลาดอยู่อย่างหนึ่ง คือคำว่า เมืองไทยเป็นคำพวกไทยเรียก แต่ชาวประเทศอื่นเขาไม่เรียก ส่วนคำว่าสยามนั้น เป็นคำที่ชาวต่างประเทศเรียก แต่ไทยเองหาเรียกไม่ เช่นเช่นนี้มาแต่โบราณ ในศิลาจารึกครั้งราชวงศ์พระร่วงเป็นใหญ่ เมื่อจะกล่าวถึงนามประเทศนี้ ก็เรียกแต่

ว่า กรุงสุโขทัย มาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีพระราชสาส์น หรือทำหนังสือสัญญา กับต่างประเทศ เมื่อจะกล่าวนามประเทศนี้ ก็ใช้แต่ว่า กรุงศรีอยุธยา มีสำเนาตัวอย่าง หนังสือ ครึ่งแผ่นดินสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แลทำหนังสือสัญญากับพระเจ้าหลุยส์ ที่ 14 แห่งกรุงฝรั่งเศส ฝ่ายฝรั่งใช้คำว่า สยาม แต่ฝ่ายไทยใช้คำว่า กรุงศรีอยุธยา ทุกแห่ง แม้จนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ในรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ก็ยังคงใช้นาม ประเทศในภาษาไทยว่า กรุงศรีอยุธยา ต่อมา มีตัวอย่างอยู่ในหนังสือสัญญาซึ่งทำกับอังกฤษ (ครึ่งเอเธนส์ เบอริ่ง เป็นทูตเข้ามา) เมื่อปีจอ พ.ศ. 2393 ยังใช้คำว่า กรุงศรีอยุธยา เป็น นามประเทศ ไทยเราเพิ่งมาใช้นามสยาม เป็นนามของประเทศในทางราชการ ต่อในรัช- กาลที่ 4 กรุงรัตนโกสินทร์ (ข้าพเจ้าไม่มีเวลาพอที่จะสอบให้รู้แน่ๆ เริ่มใช้มาแต่ปีใด) เข้าใจว่าคุณเหมือนจะใช้เมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ใช้คำ ว่ากรุงศรีอยุธยา เป็นแต่นามราชธานีเก่า ไม่ตรงกับนามประเทศ และนานาประเทศเรียก นามอยู่ว่า ประเทศสยาม ท่วมกันแล้ว จะใช้นามอื่นหาเหมาะไม่ จึงได้ใช้นามว่า ประเทศ สยาม ในทางราชการแต่นั้นมา" (2469 ค: 3 - 4) ส่วนคำว่า 'เมืองไทย' นั้นทรง อธิบายว่า "โดยทางพงศาวดาร ... เมื่อไทย มาได้ครอบครองเป็นเจ้าของแล้ว จึงมา เรียกว่า 'เมืองไทย' สันนิษฐานว่า เห็นจะเกิดเรียกตั้งแต่ครั้งชนชาติไทยขยายอำนาจลง มา เทียวตั้งบ้านเมือง เมื่อได้ดินแดนของชนชาติอื่น แลรวบรวมไทยด้วยกัน ตั้งบ้านเมือง อยู่แห่งใด ก็เรียกที่แห่งนั้นว่า เมืองไทย เป็นการประกาศแก่ชนชาติอื่นว่า เป็นอาณาเขต ของชนชาติไทย เป็นลำดับมา เพราะฉะนั้น คำว่า เมืองไทย จึงเป็นคำสำหรับไทยเรียก บ้านเมืองของตนเอง มาจนตราบเท่าทุกวันนี้" (น.2) ซึ่งจะสังเกตว่า ความเป็นประเทศ สยาม (หรือก็คือ เมืองไทย) จะมีอยู่ในการมองประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ราชานุภาพ ตั้งแต่สุโขทัยขึ้นมาจนกระทั่งปัจจุบัน และก็เช่นเดียวกับ ความเป็น 'ชนชาติ ไทย' ด้วย ซึ่งจะพบว่า ลักษณะดังกล่าวได้เกิดขึ้นอย่างแท้จริง ก็ด้วยพระอุตสาหวีริยะของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการปฏิรูปการปกครอง ปี พ.ศ. 2435 นี้เอง

การอธิบายอดีตในเชิงประวัติความเป็นมา จะพบได้เช่นกันคือ "ชนชาติไทย เป็น ชาติใหญ่ชาติหนึ่งในเอเชียฝ่ายตะวันออกมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล แม้จนในทุกวันนี้ นอกจาก สยามประเทศนี้ ยังมีชนชาติไทย ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศอื่นอีกเป็นอันมาก อยู่ในดินแดน ประเทศจีนก็หลายมณฑล ทั้งในแดนตั้งเกี่ย แดนพม่า ตลอดไปจนมณฑลอัลสสัมในแดนประเทศ อินเดีย หากคนทั้งหลายเรียกชื่อต่าง ๆ กันไปตามถิ่นที่อยู่ เช่น เรียกกันว่า ชาวสยามบ้าง ลาวบ้าง เฝิงบ้าง ฉานบ้าง เจี้ยวบ้าง ลื้อบ้าง เขินบ้าง ข่าบ้าง อามบ้าง อ้อบ้าง... ที่แกวักที่ได้นามต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ ล้วนเป็นชนชาติไทย พูดภาษาไทย และถือตัวว่าเป็น ไทยด้วยกันทั้งสิ้น ตามเรื่องพงศาวดารที่ปรากฏมาว่า เดิมชนชาติไทย ตั้งภูมิลำเนาอยู่

ในดินแดนอันทุกวันนี้ตกเป็นอาณาเขตของจีนข้างฝ่ายใต้..." (2467 ก: 15) หรือในพระนิพนธ์คำนำ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ความเป็นประเทศสยาม ได้รับการสถาปนาขึ้นก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยาเสียอีก กล่าวคือในหัวข้อ "อธิบายเหตุการณ์เมื่อก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา" ความว่า "หนังสือพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา นี้ เริ่มตั้งต้นแต่ พระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อปีขาล จุลศักราช 712 พ.ศ. 1893 ผู้ศึกษาพงศาวดารเมื่อจับอ่าน คงจะอยากทราบ ว่า เมื่อก่อนพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างกรุงศรีอยุธยานั้น ประเทศสยามนี้เป็นอยู่อย่างไร..." (2457 ก: 33) จากนั้น ก็ทรงบรรยายในหัวข้อ "พงศาวดารเมื่อก่อนพระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา" ว่า "แผ่นดินอันเป็นที่ตั้งสยามประเทศนี้แต่เดิมเป็นที่อยู่ของประชาชน 2 ชาติ คือ ขอมชาติ 1 ลาวชาติ 1 ..." (น. 34) จะสังเกตว่า การอธิบายประวัติศาสตร์ไทยที่ผนวกกับดินแดนที่แน่นอนนั้น เป็นจุดเด่นที่ควบคู่กับการอธิบายความเป็นมา (แต่มีใช้ต้นกำเนิด) ของชนชาติไทย จึงทำให้คนอ่านไม่สงสัยว่าอะไรคือ ความเป็นชนชาติไทย เพราะเรารู้ว่า ชนชาติไทยมาจากไหนตามทฤษฎีการอพยพย้ายถิ่น การมีอาณาเขตที่ครอบครองแน่นอน ประกอบกับราชธานีที่เป็นศูนย์กลาง ก็มีได้เคยถูกสงสัย (อย่างน้อยก็ยังมีบางคนในปัจจุบันที่ไม่สงสัย) ว่า จะไม่เป็นเช่นนั้นจริง

ดังนั้น ภาพประวัติศาสตร์ ที่เราได้จากงานพระนิพนธ์ ที่เป็นผลิตผลของยุคสมัยนี้ (และก็นั่นเองว่า มีอิทธิพลต่อความเป็นไปของยุคสมัยมากด้วย) คือ ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชนชาติไทย ที่มีความแตกต่างภายในดำรงอยู่ มีการครอบครองดินแดนที่เรียกว่าประเทศสยาม ที่ได้ผ่านเหตุการณ์ต่าง ๆ ร่วมกัน ทั้งชะตากรรมที่เจ็บแค้น และความภาคภูมิใจ ดังที่ได้สะท้อนออกในพระดำรัส ความว่า "ฉันขอขอบคุณนักเรียนชาวสยาม ที่ได้มีแก่ใจพร้อมกัน จัดการเลี้ยงให้เป็นเกียรติยศ และความยินดีแก่ตัวฉัน กับทั้งลูกหญิงที่มายุโรปด้วยกันในวันนี้ ที่ฉันใช้คำเรียกท่านทั้งหลายแต่ว่า 'ชาวสยาม' เรียกโดยตั้งใจ ด้วยเห็นว่า เราทั้งหลายที่มานั่งอยู่ด้วยกันในเวลานี้ ถึงว่ามีที่เกิดในตระกูลชั้นต่าง ๆ กัน เป็นเจ้าบ้าง เป็นคนบ้าง เป็นนายบ้าง ก็ตาม แต่ข้อนั้น ไม่สำคัญเท่ากับ ข้อที่เป็นชาวสยาม เพราะในเวลานี้ เราทั้งหลายพลัดพรากจากบ้านเมืองของเรา มาอาศัยอยู่ในประเทศของชนชาติอันที่เป็นมิตร ชาวประเทศนี้ที่เขารู้จักเราว่า คนไหนเป็นพวกเรา เป็นเจ้าหรือเป็นนาย และชื่อว่า ก หรือว่า ข นั้น มีน้อยนัก เขารู้แต่ว่า เราเป็นชาวสยาม เรียกเราแต่ว่า พวกชาวสยาม ด้วยกันทั้งสิ้น ... เพราะฉะนั้น บรรดาชาวสยามที่มาอยู่ในยุโรป ไม่เลือกที่จะเป็นบุคคลชั้นใดหรือมาอยู่เพื่อกิจการอันใด ย่อมมีหน้าที่จะต้องระวังรักษาเกียรติยศของบ้านเมือง กับทั้งชื่อเสียงของชาวสยามเหมือนกันหมดทุกคน นี่เป็นข้อสำคัญข้อหนึ่ง" (2473 ข: 2)

ความเป็น 'ชาวสยาม' ได้ถูกเน้นเพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ที่มีบรรพบุรุษ

ร่วมกัน อย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่บุรพชนต้นสกุลของชาวสยาม ได้ช่วยกันต่อสู้เอาชัยชนะได้ (2473 ข: 6) ที่ทำให้เกิดความมั่นคงของ ชาติไทย และ ประเทศสยาม (2474 ง: 353) ซึ่งตามพระนิพนธ์ข้ออธิบายต่าง ๆ นี้ ชาวสยามกับชาติไทย ก็คืออันเดียวกัน กล่าวคือ ชนชาติไทย ครอบครองเมืองไทยมาจนรัชกาลที่ 4 ทรงเรียกดินแดนนี้ว่า ประเทศสยาม ประชาชนในดินแดนนี้ทั้งหมด จึงเป็นชาวสยามด้วย ความเป็นจริงจะเป็นเช่นนั้นหรือไม่ ไม่มีความสำคัญเท่ากับความพยายามให้คนไทยได้รับรู้อดีตของตนไว้แบบนั้น ทั้งนี้ อาจจะช่วยเหตุผลทางการเมืองภายนอกเข้ามาประกอบอยู่ แต่บางครั้งในพระนิพนธ์ จะพบว่า ชนชาติ และ ชาวสยาม จะถูกอธิบายแยกจากกัน คือชาวสยามมีหลายชนชาติ (2474 ง: 351 - 352) ซึ่งก็จะเห็นว่าเป็นการขัดแย้งกับการสร้างความเป็นเอกภาพที่กล่าวมาในตอนแรก

ความเป็นเอกภาพของอดีตที่ร่วมกันภายหลังการสถาปนา นี้ จะต้องมีช่วงระยะเวลาที่แน่นอนหนึ่ง ๆ ที่ต้องการคลี่คลายตัวเอง และสำหรับสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ กษัตริย์สยาม สิ่งนี้มีความเป็นสากล ที่มนุษย์ทุกชาติมีเหมือนกันหมด นั่นก็คือ "...ความประสงค์อย่างนี้ย่อมมีอยู่ในใจของพวกเรา เหมือนกันหมดไม่เลือกหน้า ถึงชนชาติอื่น บรรดาที่มีแดนดินถิ่นฐาน เขาก็ย่อมรักบ้านเมือง และพอใจจะเป็นอิสสระแก่ชาติของเขา เช่นเดียวกับเรา ผิดกันแต่บางชาติ รักษาอิสสรภาพไว้ไม่ได้ ด้วยเหตุไม่เป็นสวามิภักดิ์กันเองบ้าง ด้วยไม่ทำนุบำรุงบ้านเมืองของตน ให้รุ่งเรืองทันสมัยบ้าง ก็ต้องตกอยู่ในอำนาจของชนชาติอื่น เพราะฉะนั้น ถ้าชนชาติใดมีความประสงค์จะอยู่เป็นอิสสระ จึงต้องพยายามรักษาอิสสรภาพประเทศของตนด้วยประการทั้งปวง แม้จนยอมเอาชีวิตแลก และต้องช่วยกันระวังรักษาอยู่เสมอ จะผลอไม่ได้อีก รวมความเจตนา ก็เพื่อให้บ้านเมืองของตนเจริญสุข และมั่นคงในความเป็นอิสสรภาพสืบไปข้างหน้า นี่เป็นยอดของความมุ่งหมาย เหมือนกันหมดทุกชาติ ดังกล่าวมานี้" (2473 ข: 3 - 4) และจากนั้น พระองค์ก็ทรงยกตัวอย่างประวัติศาสตร์ชาติไทย มาเข้าประกอบการอธิบาย ความในตอนนี้มีดังนี้ คือ "ธรรมเนียมมนุษย์ไม่ว่าชาติใด ถ้ามีแดนดิน เป็นถิ่นฐานบ้านเมืองของตน ก็ย่อมอยากอยู่เป็นอิสสระด้วยกันทั้งนั้น เหล่าประเทศที่ต้องตกเป็นทาสของชนชาติอื่น ย่อมเป็นด้วย ไม่สามารถจะรักษาอิสสรภาพไว้ได้ เพราะเหตุที่ไม่เป็นสวามิภักดิ์กันเองบ้าง เพราะหลงเลินเล่อไม่ทำนุบำรุงบ้านเมืองของตนให้เจริญสมกับสมัยบ้าง มนุษย์ชาวประเทศใดปรารถนาจะอยู่เป็นอิสสระแก่ชาติของตน จึงจำเป็นต้องช่วยเหลือกัน พยายามรักษาอิสสรภาพไว้ให้มั่นคง และมอบส่งแก่ชั้นลูกหลานให้ช่วยกันรักษาสืบไป ดังนี้ ความเป็นอิสสรภาพของประเทศนั้น จึงจะอยู่ได้ถาวร จะยกเรื่องในพงศาวดารสยามมาแสดงให้เห็นเป็นอุทาหรณ์ ในข้อความที่กล่าวนี้ ..." (น. 4)

จึงเห็นได้ว่า ประวัติศาสตร์แห่งชาติไทย ได้ถูกเขียนเค้าโครงเรื่องโดยสมบูรณ

ในความตนเอง ซึ่งเค้าโครงเรื่องนี้ มีความเป็นสากล สำหรับประวัติศาสตร์แห่งชาติ (national history) ทั่ว ๆ ไปด้วย และสำหรับประเทศไทย แม้การทศกัณเฑาะว์ของคนไทย ที่ทำให้ต้องเสียกรุงศรีอยุธยา "แต่ พม่าไม่สามารถปราบปรามไทยไว้ในอำนาจได้ เหมือนกับชาวประเทศอื่น พอไทยถูกพม่าทำยับเยินแล้ว ในไม่ช้าคงเกิดมีวีรบุรุษเป็นใหญ่ในพวกไทย สามารถจะควบคุมคนน้อยรอบพุ่งเอาชนะคนมากได้ด้วยปรีชากล้าหาญ กลับตั้งเมืองไทยเป็นอิสระสภาพได้อีก แต่นั่น พม่าพยายามปราบปรามสักเท่าใด ๆ ก็มีแต่พ่ายแพ้กลับไปจนกระทั่ง ไทยสามารถไปบุกกรุงศรีเมืองพม่าบ้างเมื่อใด การสงครามก็เป็นสิ้นเรื่อง . . ." (2471 ก: 4) เมื่อเผชิญกับประเทศตะวันตก ที่มีอารยธรรมสูงกว่า มาข่มขู่คุกคาม ประเทศไทยก็มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมองเห็นการไกลกว่าทุกคน และทำให้ประเทศสยามเจริญตามจริยธรรมจนฝรั่งนับถือ (2516: 121 - 122) ประเทศไทยจึงรอดพ้นวิกฤตการณ์ต่าง ๆ มาได้ ดังนั้น หากดูตามเค้าโครงของประวัติศาสตร์แห่งชาติไทย จะมีลักษณะเป็น หีสนาฏกรรม (comedy) ซึ่ง เหมือนบทละครที่ แม้จะจบอุปสรรคต่าง ๆ มากมาย แต่ด้วยอัจฉริยภาพ วิริยภาพ ประกอบกับ บุญญาธิการ ทำให้เหตุการณ์ต่าง ๆ คลี่คลายไปในทางที่ดีในตอนท้ายเสมอ

ด้วยการวิเคราะห์ทั้งหมดดังกล่าวมา จะเห็นว่า ประวัติศาสตร์แห่งชาติ ในด้านหนึ่งก็มีลักษณะของชาตินิยมในตัวเองได้ แต่จุดที่ต่างก็คือ ความเป็นสากลของประวัติศาสตร์แห่งชาติของทุก ๆ ชาติ นักประวัติศาสตร์ชาตินิยมจึงมิได้มีอะไรใหม่ไปกว่าการเน้นลักษณะบางลักษณะโดยการจงใจ หรือ ละเลยบางลักษณะ เพื่อวัตถุประสงค์อื่น ๆ แต่เค้าโครงเรื่องนั้นมีได้ต่างไปจากเดิมเลย ดังนั้น หาก เรย์โนลด์ส์ (1984) จัดให้หลวงวิจิตรวาทการ เป็นบิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ ก็คงต้องจัดให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นอัยกาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นการง่ายกว่า ที่จะจัดให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นบิดาประวัติศาสตร์ไทย และ ให้หลวงวิจิตรวาทการก็เป็นลูกหลาน ในสกุลประวัติศาสตร์ ดำรงราชานุภาพ สาย ชาตินิยม

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย